

Het publiek wilde de JSF niet meer

De ommezwaai van de publieke opinie in 2002 en 2003

(JSF logo, 2006)

Werkstuk voor het bachelorproject, voorjaar 2006
Universiteit Leiden, FSW. Scriptiebegeleider: Dr. Philip P. Everts

Evert Mouw
Studentnummer: 0332291
Email: evert@animamundi.eu
Postadres: p/a -----
Tel: +31 (0)6 -----

Inhoud

1.	<i>Begrippenlijst</i>	3
2.	<i>Inleiding</i>	4
	Onderzoeksvraag.....	4
	Aanpak en beperkingen.....	5
	Opzet.....	6
3.	<i>Theorie van de publieke opinie</i>	7
	Algemene opmerkingen over de publieke opinie.....	7
	De Transatlantische breukhypothese.....	7
4.	<i>Militaire en economische voorgeschiedenis</i>	10
	Huidige situatie.....	10
	De luchtmacht adviseert de F-35.....	10
	Achtergrond: meer over de F-35 Joint Strike Fighter (JSF).....	11
	Andere gronden van overweging.....	12
	Deelname aan de ontwikkeling en economische motieven.....	13
5.	<i>Gang van zaken bij de politieke besluitvorming</i>	14
	Ambivalentie overheerst.....	14
	Een keuze onder tijdsdruk.....	15
	De val van het kabinet.....	16
	De rol van de LPF.....	16
6.	<i>De publiekssteun verdampt</i>	17
7.	<i>Diverse oorzaken voor dalende steun</i>	18
	Gebeurtenissen.....	19
	Transatlantische verhoudingen.....	20
	Voorlopige conclusies.....	21
8.	<i>De invloed van het debat in de Tweede Kamer</i>	22
	Methode.....	22
	Resultaat.....	23
	Analyse.....	24
9.	<i>Conclusie – een divers beeld</i>	26
10.	<i>Bronnen</i>	28
	Primair materiaal.....	28
	Onderzoeksliteratuur.....	28
	Theorie van de publieke opinie.....	29
	Wikipedia.....	29
	Afbeeldingen.....	29
11.	<i>Bijlage A - de Kamervragen over de JSF</i>	30

Statistieken (Word::DocProperty)

Aantal pagina's: 30

Aantal paragrafen: 373

Aantal woorden: 8004

1. **Begrippenlijst**

Atlantisch	de samenwerking of verhouding tussen Amerika en Europa (beide zijden van de Atlantische oceaan)
compensatieorder	een order voor de Nederlandse industrie als compensatie voor de Nederlandse investeringen in de SDD
F-35	zie JSF
JSF	Joint Strike Fighter, een nieuw gevechtstoestel dat nog in ontwikkeling is
NIIP	Stichting Nederlandse Industriële Inschakeling Defensieopdrachten, een lobby voor de Nederlandse defensie-industrie
NIOD	het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
NIPO	het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en het Marktonderzoek
SDD	System Development and Demonstration, de ontwikkelingsfase van de JSF
stealth	radaronzichtbaarheid voor gevechtstoestellen
TNS-NIPO	zie NIPO
Transatlantisch	zie Atlantisch
TTS	Transatlantic Trends Survey, een onderzoek naar de publieke opinie in de USA en Europa
USD	United States Dollars

2. Inleiding

De F-16 is al geruime tijd in dienst, en het moment nadert waarop die toestellen vervangen zullen moeten worden door modernere gevechtstoestellen. De Nederlandse regering besloot in februari 2002 verder samen te werken met de USA bij de ontwikkeling van de *Joint Strike Fighter* (JSF). Dit werd gezien als een voorbereidende stap in de keuze voor de aanschaf van de JSF, waarover uiterlijk in december 2006 een definitieve keuze gemaakt moet worden. In 2002 was die keuze voor de JSF niet vanzelfsprekend. Ongeveer de helft van de bevolking en veel organisaties uit het maatschappelijke middenveld keerden zich tegen de JSF. Maar er was niet zoiets als *de* publieke opinie. Ook tussen de politieke partijen waren flinke meningsverschillen. Anderhalf jaar later bleek dat de steun voor het regeringsbesluit fors ingekrompen was tot nog maar een kwart voorstanders. Deze afname van steun in een relatief korte periode is mogelijk het gevolg van andere gebeurtenissen in zowel de nationale als de internationale sfeer, maar welke gebeurtenissen dat zijn moet nog onderzocht worden. Ook is het goed mogelijk dat het debat in de Tweede Kamer een wisselwerking had met de publieke opinie waardoor de publieke opinie nog negatiever werd over de JSF aanschaf.

Het is van maatschappelijk belang om hier meer over te weten te komen omdat over de aanschaf van de JSF toestellen nog een definitief besluit moet vallen. Het in kaart brengen van de rol van de publieke opinie kan ondersteunende informatie geven bij het nemen van dat besluit.

Bovendien is het waardevol om uit deze geschiedenis een aantal factoren te kunnen destilleren die kennelijk van grote invloed zijn op de publieke opinie. Mogelijk zijn dezelfde factoren opnieuw van belang in gelijksoortige gevallen.

Onderzoeksvraag

Welke factoren kunnen de forse afname van de publieke steun voor het regeringsbesluit van 2002 betreffende deelname in de ontwikkeling van de JSF verklaren?

Aanpak en beperkingen

De mogelijke verklarende factoren zijn in beginsel te vinden in een breed spectrum: in de media, in het nationale politieke debat, in het wereldnieuws en de mondiale betrekkingen, in de economische ontwikkelingen, enzovoorts. Al die verschillende soorten factoren hebben ook nog eens een wisselwerking met elkaar.

Het is verleidelijk om het onderzoek te beperken tot slechts één terrein, bijvoorbeeld het debat in de Tweede Kamer, maar daarmee zou een onvolledig beeld worden gegeven. Ook al zou bijvoorbeeld het debat in het Parlement doorslaggevend zijn, dan nog is het interessant om te weten dat het kamerdebat sterk beïnvloed wordt door specifieke gebeurtenissen in het buitenland. Bovendien is het lastig om aan te tonen dat het debat in de Kamer, of wat voor factor dan ook, doorslaggevend is. Alleen in een laboratoriumomgeving kunnen factoren geïsoleerd onderzocht worden, maar de complexe politieke wereld is (nog) niet te simuleren in een laboratorium en experimenten in de werkelijke politieke omgeving zijn vanwege ethische en praktische redenen onuitvoerbaar. Zo zijn experimenten nooit onder dezelfde omstandigheden te repeteren (Grigsby, 2002).

Juister is het om eerst de ogen langs de brede horizon te laten dwalen, om vervolgens die details nader te bestuderen die opmerkelijk of interessant lijken. Het is moeilijk, zo niet onmogelijk, om alle wisselwerkingen en causaliteiten te benoemen, laat staan te kwantificeren. Soms is het onduidelijk of iets een oorzaak of en gevolg is, of dat de veronderstelde oorzaak en gevolg een gezamenlijke nog niet ontdekte oorzaak hebben. Ondanks al deze beperkingen is het wel mogelijk om aan te tonen dat bepaalde ontwikkelingen gelijktijdig optreden, en door deze ontwikkelingen naast elkaar te leggen en te analyseren kan wel degelijk meer duidelijkheid ontstaan over het al dan niet onderling verband houden van diverse factoren.

Om feiten te vergaren maak ik mede gebruik van Wikipedia, omdat via die weg veel recente feitelijke informatie beschikbaar is – door de collaboratieve werkwijze is Wikipedia meestal actueler dan andere encyclopedieën. De betrouwbaarheid van Wikipedia wordt soms in twijfel getrokken, maar volgens een artikel in het blad Nature van de auteur Giles (2005) is

Wikipedia in veel gevallen bijna net zo betrouwbaar als de Britannica. De gegevens die ik via Wikipedia betrek zijn gegevens waarover niet veel twijfel kan bestaan of waarbij vergissingen niet waarschijnlijk zijn, zodat eventuele onbetrouwbaarheden vermeden worden. Bovendien plaats ik alle zaken die van Wikipedia afkomstig zijn in een aparte categorie bij de bronvermeldingen.

Opzet

De indeling van dit werkstuk begint met de theorie van de publieke opinie, zodat een basis gelegd wordt van waaruit de veranderingen in de publieke opinie begrepen kunnen worden. Daarna volgt een historisch overzicht van de besluitvorming over de JSF. De politieke, militaire en economische aspecten van de besluitvorming komen daarbij aan bod. De afname van de publieke steun wordt beschreven aan de hand van onderzoeken van het NIPO.

Vervolgens is het zaak om die afname van de publieke steun te verklaren. Eerst wordt een brede analyse uitgevoerd op de belangrijke nationale en internationale gebeurtenissen gedurende de periode waarin de publieke opinie over de JSF zo veranderde. Vanuit die analyse kan verder gezocht worden naar andere soorten factoren, zoals het nationale politieke debat. Daartoe wordt de discussie in de Tweede Kamer onder de loep genomen. Aan de hand van deze analyses is er voldoende informatie om tot conclusies te komen.

3. Theorie van de publieke opinie

Algemene opmerkingen over de publieke opinie

Een breedgedragen definitie van "publieke opinie" is niet goed te geven. In het dagelijkse taalgebruik kan het van alles betekenen, van referendum tot demonstratie of ingezonden brief. Een objectieve methode om de publieke opinie te bepalen is het houden van *mass polls* of *surveys*. Het nadeel daarvan is dat het onderscheid tussen de minder betrokken personen, specialisten, en de elites onduidelijk blijft. (Everts, 2002)

Er wordt onderscheid gemaakt tussen de gestructureerde (georganiseerde) en de ongeorganiseerde publieke opinie. De gestructureerde opinie wordt vooral vertegenwoordigd door politieke partijen, pressiegroepen en andere maatschappelijke organisaties. De *surveys* meten de invloed van deze gestructureerde opinie niet voldoende. De meeste huidige onderzoeksgegevens zijn afkomstig uit Amerika, waar de gestructureerde opinie er minder toe doet en daardoor ook minder goed onderzocht is. Dergelijk onderzoek is daardoor niet zomaar te extrapoleren naar bijvoorbeeld de Europese situatie. (Everts, 2002) In dit werkstuk wordt met de *publieke opinie* de ongestructureerde publieke opinie bedoeld.

Na de tweede wereldoorlog bleek uit onderzoek dat de publieke opinie niet stabiel en rationeel was. Dit kwam bekend te staan als de Almond-Lippmann these (Everts, 2002). De term *moodiness* werd gebruikt om te waarschuwen voor een te grote invloed van het publiek op het buitenlandse beleid. Meer recent onderzoek wijst echter juist het tegendeel uit. Mogelijke redenen hiervoor zijn beter uitgevoerd onderzoek en de grotere rol van media en educatie op het publiek. De publieke opinie blijkt dus toch rationeel, voorspelbaar en stabiel (Everts, 2002). Maar hoe verhoudt zich dat tot de snelle afname van de publieke steun voor de JSF? Deze vraag zal bij de conclusies aan bod komen.

De Transatlantische breukhypothese

Bij het debat over het al dan niet kiezen voor de JSF speelde ook de relatie met de USA een belangrijke rol. Een aantal linkse politici pleitten voor meer Europese samenwerking en dus

voor een gevechtstoestel dat in Europa zou worden ontwikkeld. Volgens de Transatlantische Breuk Hypothese richt de publieke opinie in Europa zich steeds minder op samenwerking met de USA. Als dat waar is, zou dat helpen verklaren waarom de steun voor de JSF afnam of niet stabiel was. In de paragrafen hieronder wordt deze hypothese beschreven.

De manier waarop Atlantische samenwerking gemeten wordt verschilt in Amerika en in Europa. In de USA is de belangrijkste as die tussen isolationisme en internationalisme. In de praktijk komt de discussie erop neer of de USA zou moeten samenwerken met bondgenoten of dat het meer op zichzelf moet handelen. Daarbij is "links", de *Democrats*, meer gericht op internationale samenwerking dan "rechts", de *Republicans*. In Europa wordt de discussie anders ingekaderd. In Europa is geen tendens tot isolationisme, maar wel een discussie over de mate waarin meegegaan moet worden met de Amerikaanse politiek. "Links" pleit daarbij vaak voor een onafhankelijker Europa en "rechts" meer voor een nauwe Atlantische samenwerking. (Isernia & Everts, 2006)

De Transatlantische Breuk Hypothese stelt dat de USA en Europa politiek uit elkaar groeien en niet langer hetzelfde wereldbeeld delen. Zo schrijft Robert Kagan (2003) dat Amerikanen "van Mars" komen, en Europeanen "van Venus". Vooral de huidige regering van Bush is weinig populair bij de Europeanen. Oorzaak is onder andere zijn *grand strategy* die uitgaat van een morele en militaire superioriteit van Amerika welke niet noodzakelijk onderworpen is aan internationale samenwerking. De bezetting van Irak bracht deze spanningen aan de oppervlakte: deze was in Europa weinig populair, terwijl de oorlog tegen terrorisme in de USA veel meer populariteit genoot dan in Europa (Isernia & Everts, 2006). In het kort zou het volgens deze hypothese er op neerkomen dat Amerikanen al snel militair ingrijpen terwijl Europeanen liever bezig blijven in de conferentiekamer. (Isernia & Everts, 2004)

Zijn deze culturele en/of politieke verschillen werkelijk nieuw? Henry Kissinger schreef in 1966 al dat Europeanen en Amerikanen een verschillend historisch perspectief hebben. De optimistische Amerikanen geloven dat elk probleem op te lossen is als er maar expertise ingezet wordt, terwijl de Europeanen een continent bewonen dat vol staat met de ruïnes van menselijke vergissingen. (Isernia & Everts, 2004)

Onderzoek van Isernia en Everts (2004) op basis van o.a. gegevens uit de Transatlantic Trends Surveys (TTS) gaf verrassende resultaten die de Transatlantische Breuk Hypothese deels ontkrachten. Zo bleek dat een jaar na de aanval op de Twin Towers in New York de Europeanen dezelfde opvattingen hadden als de Amerikanen. Het is zelfs zo dat zowel Europeanen als Amerikanen dezelfde bedenkingen hebben over het Amerikaanse buitenlandse beleid. Ze hadden vergelijkbare percepties over bedreigingen en affecties. De meeste Europeanen en Amerikanen waren internationaal gericht en geloofden in de noodzakelijkheid en effectiviteit van multilaterale en internationale structuren. Wel is het zo dat Europeanen een grotere voorkeur hadden voor "soft tools", terwijl Amerikanen sneller geneigd waren militaire middelen in te zetten.

De verschillen tussen de Atlantische partners zijn complexer dan de simpele Breuk Hypothese doet vermoeden. Ook het zogenaamde Europese anti-Amerikanisme is geen gegeven, en doet geen recht aan de vriendschappelijke gevoelens die veel Europeanen voor Amerika voelen. Als er een breuk is, dan ligt die in Washington, waar de Bush regering ook veel Amerikanen van zich vervreemd. (Isernia & Everts, 2004)

4. Militaire en economische voorgeschiedenis

Huidige situatie

Sinds 1979 beschikt de Nederlandse luchtmacht over F-16 gevechtstoestellen. In totaal zijn er 213 stuks aangeschaft. De F-16 is een toestel dat multifunctioneel ingezet kan worden. Zowel grond- als luchtdoelen als verkenningswerkzaamheden zoals het maken van luchtfoto's behoren tot het takenpakket. De F16's voldoen goed maar operationeel, technisch en economisch gaan ze hun ouderdom tonen. De verwachte levensduur was ten tijde van de aanschaf 20 jaar. Middels een zgn. Midlife Update (MLU) is de levensduur nog opgerekt. Het ministerie van Defensie verwacht dat rond 2015 de levensloop van het toestel beëindigd is en dat daarna gefaseerd overgegaan moet worden tot vervanging (Ministerie van Defensie, 2005). De opvolger moet bij voorkeur dezelfde taken kunnen uitvoeren.

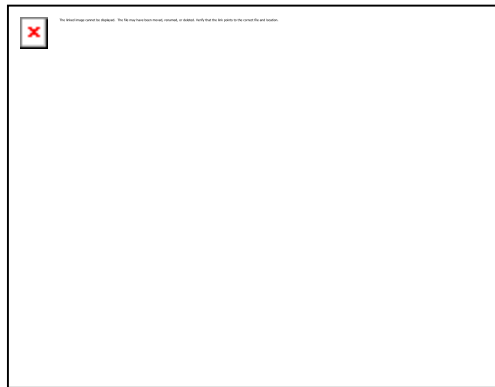
De luchtmacht adviseert de F-35

Voorafgaand aan het te nemen kabinetsbesluit heeft de Luchtmacht advies uitgebracht over het gewenste toestel. Er waren ook andere alternatieven, zoals de Eurofighter Typhoon, Dassault Rafale, Advanced F-16, Saab JAS Gripen en de F/A-18E/F Super Hornet. Puur gelet op de (theoretische) operationele en technische mogelijkheden van de toestellen bleek de JSF het meest veelzijdige toestel dat daarbij het best aan zou sluiten bij de wensen van Nederland. Bovendien is het een zeer modern toestel, en de *Stealth* eigenschappen onderscheiden het toestel positief ten opzichte van de andere mogelijke alternatieven (Ministerie van Defensie, 2005).

De *Airpower* doctrine van de Luchtmacht (Koninklijke Luchtmacht, 2002) sluit ook goed aan bij de *The New American Way of War*. Volgens Boot (2003) maakt de Amerikaanse defensie steeds intensiever gebruik van flexibiliteit, snelle tactieken en informatietechnologie. De JSF past goed in die rol.

Achtergrond: meer over de F-35 Joint Strike Fighter (JSF)

Vóór 2001 waren twee Amerikaanse fabrikanten actief met het verkrijgen van de order voor de bouw van een nieuw gevechtstoestel: Lockheed Martin en Boeing. De ontwikkeling van de JSF werd in oktober 2001 door de Amerikaanse regering echter uitbesteed aan de fabrikant Lockheed Martin. Voor het ontwikkelingsprogramma, de zgn. ‘System Development and Demonstration’ (SDD) fase, is 12 jaar begroot. De USA werken bij de ontwikkeling samen met het Verenigd Koninkrijk, Italië, Australië, Canada, Denemarken, Noorwegen, Turkije en ook Nederland.

Joint Strike Fighter

(Wikipedia Afb. JSF, 2006)

Het toestel dient voor meerdere taken inzetbaar te zijn en moet bovendien *Stealth* eigenschappen hebben. Verder dienen alle belangrijke eigenschappen goed te zijn. Te denken valt aan goede sensoren, wendbaarheid, een tankinhoud waarmee afstanden kunnen worden afgelegd die 2,5 maal die van de F-16 bedragen, een ingebouwd snelvuurkanon etc. Belangrijk is ook de aandacht die bij het ontwerp van het toestel besteed wordt aan facetten zoals de logistiek, training, en onderhoudbaarheid.

Andere gronden van overweging

Bij het maken van een keuze komt meer kijken dan alleen het vergelijken van de operationele en technische eigenschappen van de toestellen. De volgende factoren (Wikipedia JSF, 2006 & Koninklijke Luchtmacht, 2002 en de Grave & van Aartsen, 2002) spelen ook een rol:

- Economische, zoals de mogelijkheid voor de nationale industrie om opdrachten te verkrijgen
- Strategische, zoals de wens om goed samen te kunnen werken met internationale militaire partners
- Psychologische, zoals het imago en het uiterlijk van het toestel
- Cultuurhistorische, vooral waar al langer een samenwerking bestaat en de wens aanwezig is om deze te continueren, zoals de samenwerking tussen de USA en Nederland

Al deze overwegingen worden in het besluitvormingsproces tegenover elkaar gezet. Qua economisch belang kan zowel de aanschaf van de Eurofighter als van de JSF tot interessante orders voor het Nederlandse bedrijfsleven leiden. Voor de Eurofighter kan gelden dat het aantal deelnemers wat lager is, zodat er politieke garanties zijn voor een rol voor de nationale industrie. Daar staat tegenover dat in strategisch opzicht de JSF een goede keuze is omdat de luchtmacht vaak moet samenwerken met Amerikaanse eenheden. Alle toestellen kunnen goed in NAVO verband ingezet worden, maar de JSF is toch wel het meest geschikt voor toekomstige samenwerking dankzij de snelle beschikking over Link-16, een operationeel datalink communicatieprotocol dat de standaard wordt voor alle NAVO landen. Qua imago heeft de JSF als voordeel dat de Amerikanen bekend staan om hun technische *know-how* en de *Stealth* eigenschappen van de JSF. Een ander psychologisch aspect, het esthetische, heeft ook aandacht gekregen bij de ontwikkeling van de JSF. In ieder geval werd het concurrerende prototype X-32 van Boeing op het Pentagon een "kikker met een open bek" en ook wel een "Monica Lewinsky" genoemd (Fallows, 2002). Ook in cultuurhistorisch opzicht is er een reden om voor een Amerikaans toestel te kiezen: Er was al een langdurige en goede samenwerking met de Amerikaanse partners voor de levering van de F-16's.

Deze overwegingen waren voor Defensie, het Kabinet en diverse kamerfracties voldoende reden om in 2002 te besluiten om als toekomstig gevechtstoestel voor de JSF te kiezen. Volgens het Ministerie van Defensie (2005) besloot het kabinet in juni 2002 om deel te nemen aan het de *ontwikkeling* van de JSF (de SDD fase). In feite is de formele en definitieve keus voor de *aanschaf* van het toestel echter nog niet gemaakt. Wel zou het besluit tot deelname aan de ontwikkeling gezien kunnen worden als een impliciete keus om later ook tot de aanschaf van het toestel over te gaan. Er zijn ook nog geen definitieve besluiten genomen over het aantal te bestellen toestellen.

Deelname aan de ontwikkeling en economische motieven

Ook zonder deelname aan de ontwikkeling van de JSF zou Nederland nog steeds toestellen kunnen kopen. Waarom is dan toch besloten om 800 miljoen USD uit te trekken aan voor de deelname aan de ontwikkeling? Het Ministerie van Defensie (2005) geeft hier een aantal redenen voor. Deelname aan de *System Development and Demonstration* fase zou voordelen hebben voor Defensie. Het Ministerie van Defensie (2005) noemt o.m. het krijgen van voorrang bij levering, de betere mogelijkheden tot voorbereiding voor ingebruikname van het toestel, en invloed op de invulling van de logistiek.

Ook de mogelijke opdrachten voor de Nederlandse industrie (compensatieorders) speelden een belangrijke rol bij het besluit voor deelname. Deze orders, indien ze komen, hebben een positief effect op de werkgelegenheid, de industrie, de technologische ontwikkeling en de kennisontwikkeling in Nederland. De lobby van de Nederlandse defensie-industrie, de NIID, meldt dat het meedoen aan de SDD voor de Nederlandse staat niet duurder is dan het “kopen van de plank” omdat in de *JSF medefinancieringsovereenkomst* is afgesproken dat de ca. 60 betrokken bedrijven de meerkosten zouden terugbetalen aan de Staat. Daarbij ging het weliswaar niet om de volle 800 miljoen dollar, omdat de overheid ook zelf diverse financiële voordelen heeft bij deelname aan de SDD. Ten tijde van het besluit is met de Nederlandse industrie afgesproken dat deze 191 miljoen euro zou bijdragen (NIIP, 2006). Daaruit blijkt dat de hoeveelheid te verwerven compensatieorders, die op het moment van besluitname onzeker was, van groot belang zou zijn voor het politieke succes van de JSF in Nederland.

5. Gang van zaken bij de politieke besluitvorming

De politieke gang van zaken voorafgaand aan het besluit van 2002 is wisselvallig. Niet alleen de opkomst van de LPF en de daarmee optredende grote veranderingen in het politieke landschap kenschetsten deze wisselvalligheid. Ook binnen de partijen waren meningsverschillen aanwezig, zoals blijkt uit onderzoek van TNS-NIPO (2002). De achterban van de PvdA en D66 was kort na het kabinetsbesluit van 2002 sterk verdeeld. Bovendien moet de keuze tot deelname aan de ontwikkeling van de JSF onder tijdsdruk genomen worden. Deze elementen worden hierna besproken.

Ambivalentie overheerst

De ambivalentie van de achterban van o.a. de PvdA en D66 (TNS-NIPO, 2002) kort na het kabinetsbesluit van 2002 toont ook de ambivalentie die daarvoor al aanwezig was in de politieke partijen en fracties. Volgens Vrijssen (2002) verliep het politieke spel grillig en hard. Hoewel Vrijssen (2002) geen wetenschappelijke bron is, schetst deze een interessant beeld van het verloop van de politieke ontwikkelingen. Uit zijn artikel kan de conclusie worden getrokken dat het JSF thema politiek zeer beladen was bij meerdere partijen. Vooral de PvdA wordt meerdere malen genoemd.

- PvdA: binnen de PvdA speelde een strijd tussen de ministers en de fractie. Een strijd die Melkert beschadigde omdat hij als fractievoorzitter hard in aanvaring kwam met de PvdA ministers, die de JSF wel steunden. Hoewel de fractiewoordvoerder Timmermans met kritische vragen een vertragingstactiek volgde kon dit toch niet voorkomen dat het kabinet, inclusief de PvdA ministers, voor de JSF koos. Dit was extra pijnlijk omdat de D66 ministers zich wel tegen de JSF keerden.
- PvdA: Minister-president Kok had aanvankelijk twijfels, ook onder invloed van zijn raadsadviseur Wim Geerts die kritiek had op de cijfermatige onderbouwing van Defensie en Economische Zaken. Kok was echter gevoelig voor de werkgelegenheidsargumenten en na een bezoek van werkgeversvoorzitter Jacques Schraven en FNV voorman Lodewijk de Waal werd hij positiever.

- VVD: Minister Zalm van financiën had wel degelijk twijfels, maar minister Jorritsma van economische zaken kon nu juist eindelijk een keer een succes erg goed gebruiken.
- LPF: Pim Fortuyn was eerst tegen deelname aan de JSF, maar na een bezoek van de Amerikaanse ambassadeur Clifford Sobel draaide hij snel om.

Volgens Vrijssen (2002) kenden voorafgaand aan het JSF kabinetsbesluit drie van de vier grote partijen van dat moment ook intern een strijd tussen voor- en tegenstanders van de JSF. Vooral binnen de PvdA kwam dat tot uitdrukking. De toenmalige politieke steun voor de JSF kan dus wankel en onevenwichtig genoemd worden. Als de publieke opinie ook een weergave is van de opinie van de beleidsmakers, is dit een aanwijzing dat de publieke opinie ook wel eens onstabiel zou kunnen zijn wat betreft het JSF dossier. Dat laatste wordt bevestigd door het verlies aan vertrouwen dat het publiek anderhalf jaar later zou tonen.

Een keuze onder tijdsdruk

De ambivalenties en politieke posities konden niet gladgestreken worden door de discussie op te rekken en helemaal uit te discussiëren. De Amerikaanse overheid stelde Nederland een *deadline* voor de keuze tot deelname, omdat ook het JSF project een eigen *planning* heeft waar de deelnemende partijen niet teveel van willen afwijken. Eerder stelden de Amerikanen Kerst 2001 als *deadline*, maar binnen het Nederlandse kabinet kon toen nog geen overeenstemming gevonden worden, mede omdat Zalm nog bedenkingen had (Vrijssen, 2002). Er kwam uitstel tot 22 april, de datum waarop Lockheed een lijst van onderaannemers moest overhandigen aan het Pentagon. Dan zou dus niet alleen het kabinetsbesluit rond moeten zijn, maar ook een akkoord in het parlement geregeld moeten zijn. Toen Melkert bekend maakte dat de PvdA fractie tegen de deelname zou stemmen en de ministers van D66 bleven eisen dat het besluit overgelaten moet worden aan het opvolgende kabinet, werd het duidelijk dat het besluit inderdaad over de verkiezingen heen getild moesten worden. Bij overleg met de Amerikaanse ambassadeur Sobel op 27 maart bleek dat er toch rek zat in de harde *deadline*: deze werd verschoven naar 12 juni. Wel heeft het bestaan van een *deadline* gedurende de hele discussie voorafgaand aan het besluit de discussie onder druk gezet.

De val van het kabinet

Op dinsdagmiddag 16 april 2002 bood premier Kok naar aanleiding van een rapport van het NIOD het ontslag van zijn kabinet aan bij de Koningin. Daarmee wilde hij de morele verantwoordelijkheid van de Nederlandse regering voor het drama van Srebrenica tot uitdrukking brengen (Redactie NRC, 2002).

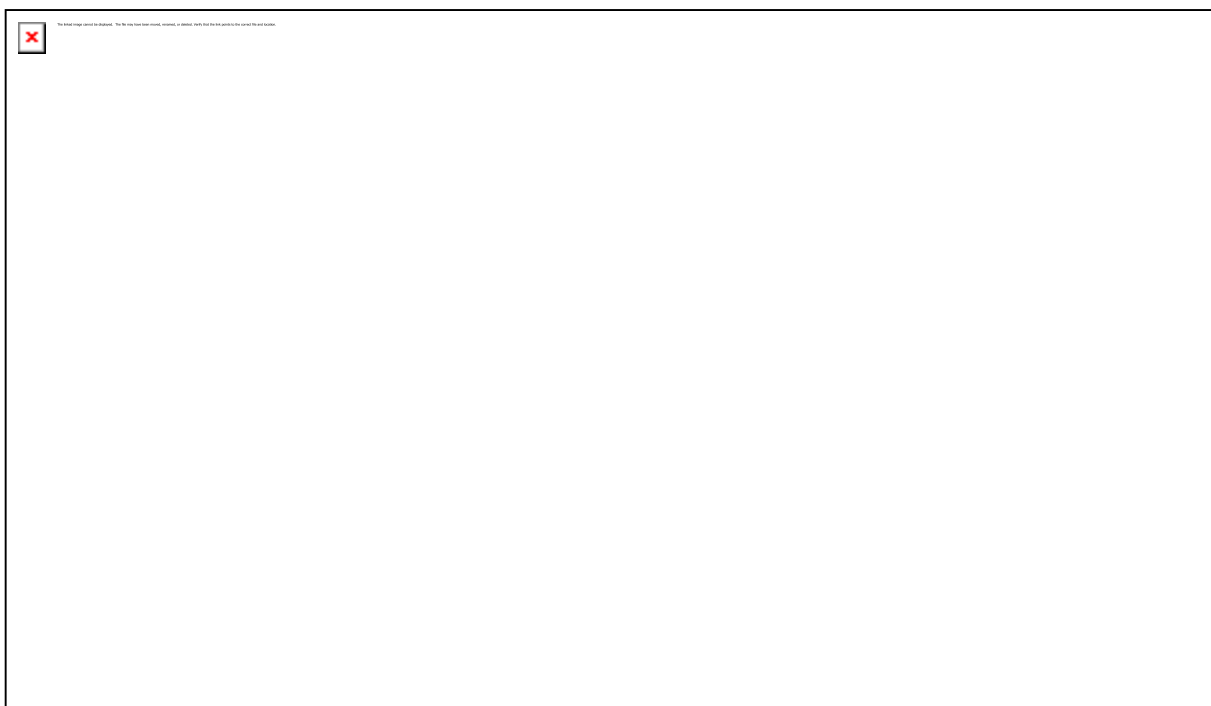
Het kabinet viel juist op een ogenblik dat de *deadline* van de Amerikanen aan het wringen was en waarin al veel gesteggel was over het wel of niet van de deelname. De val van het kabinet op zo'n ongelukkig moment maakte de besluitvorming over de JSF nog complexer en onvoorspelbaarder, en ook afhankelijk van de verkiezingen die logischerwijs op de val van het kabinet zouden volgen. Als "klap op de vuurpijl" kwam er dan nog bij dat dit bijzondere verkiezingen zouden worden door de plotselinge opkomst van de LPF.

De rol van de LPF

De LPF deed als nieuwe partij mee aan de verkiezingen van 15 mei 2002. Kort voor de verkiezingen, op 6 mei, werd de oprichter en lijsttrekker Pim Fortuyn vermoord in het Mediapark bij Hilversum. De verkiezingen kregen hierdoor een emotionele lading. De LPF behaalde een resultaat dat nog niet eerder door een nieuwe partij geboekt was: 26 kamerzetels. De LPF nam vanwege dit resultaat ook deel aan de regeringscoalitie en leverde dus ministers voor Balkenende I. Hoewel Pim Fortuyn eerst tegenstander was van deelname aan de JSF ontwikkeling, wijzigt hij zijn positie na een gesprek met de Amerikaanse ambassadeur (Straaten, 2002). De LPF die hij achterliet was nog steeds voorstander, en had in fractieleider Mat Herben een enthousiaste voorstander van de JSF. (Mat Herben was woordvoerder geweest voor het ministerie van defensie en had als hobby het spotten van vliegtuigen.) In de Tweede Kamer was na de verkiezingen van 15 mei dan ook een ruime meerderheid te vinden die voor de JSF zou stemmen. De verdere geschiedenis van de LPF, die op zichzelf erg interessant is maar ook rampzalig verliep, kan hier buiten beschouwing blijven (Wikipedia LPF, 2006).

6. *De publiekssteun verdamppt*

Uit een onderzoek van het NIPO bleek dat het publiek verdeeld reageerde op het kabinetsbesluit tot JSF deelname. Er waren in februari 2002 evenveel voorstanders (44%) als tegenstanders (43%). Voorstanders bevonden zich vooral bij de aanhang van de VVD, het CDA en de kleine christelijke partijen. De mensen die op extreem-linkse partijen stemden waren over het algemeen juist tegen. De achterban van de PvdA en D66 was verdeeld. (TNS-NIPO, 2002)

Grafiek op basis van TNS-NIPO (2002)

Anderhalf jaar later, in augustus 2003, was de publieke opinie volgens het NIPO nog negatiever over de aanschaf van de JSF. Nog maar 27% van het Nederlandse publiek stond achter het kabinetsbesluit. Bij de achterban van alle partijen was de steun gekrompen, waarbij de achterban van de PvdA het meest omgeslagen was naar een afwijzende houding. (TNS-NIPO, 2003)

7. Diverse oorzaken voor dalende steun

De koppeling tussen de politieke voorkeur en de mening over de aanschaf van de JSF duidt op een mogelijk sterke invloed van partijpolitici (de gestructureerde opinie) op de publieke opinie. Toch zijn er ook legio andere invloeden mogelijk. Zo kan de publieke opinie sterk beïnvloed zijn door binnenlandse en buitenlandse politieke gebeurtenissen. Belangrijke buitenlandse gebeurtenissen zijn bijvoorbeeld oorlogen of terroristische aanslagen in het buitenland. In ieder geval moet gekeken worden naar de belangrijkste gebeurtenissen en hoe die de publieke opinie mogelijk hebben beïnvloed. Binnenlandse gebeurtenissen zijn bijvoorbeeld kamerverkiezingen. Een belangrijke stroom van gebeurtenissen werd gedurende 2002 en 2003 veroorzaakt door de opkomst en de rol van de LPF; de invloed van de LPF op de publieke opinie is mogelijk van betekenis geweest.

Hoe beslissend was de invloed van de fracties van de Tweede Kamer op de publieke opinie? Om die vraag te kunnen beantwoorden moet het debat tussen de partijen in de Tweede Kamer onder de loep genomen worden. Ook in dat debat zullen de belangrijke binnenlandse en buitenlandse gebeurtenissen mogelijk ook een rol gespeeld hebben. En voor zoverre er geen positieve correlatie tussen het politieke debat en de publieke opinie aangetoond kan worden, kunnen deze gebeurtenissen mogelijk een verklaring bieden of in ieder geval meer duidelijkheid geven. Voordat ingegaan wordt op de rol van het publieke debat zal daarom een overzicht gegeven worden van de belangrijkste gebeurtenissen.

Een argument dat wel tegen de aanschaf van de JSF gebruikt werd, is het belang van Europese samenwerking. Zo geeft de regering in een brief in mei 2002 aan de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) te kennen dat er een balans gezocht wordt tussen een Amerikaanse en een Europese koers bij de verwerving van defensiematerieel. (de Grave & van Aartsen, 2002) Sterke Europese sentimenten en belangen kunnen kennelijk de roep om de aanschaf van een "Europese" straaljager aanwakkeren.

Gebeurtenissen

Bij het beschouwen van de belangrijke gebeurtenissen kijken we al vanaf september 2001 omdat het eerste NIPO onderzoek in februari 2002 plaatsvond. Als bron voor de belangrijke gebeurtenissen is gebruik gemaakt van de Wikipedia jaaroverzichten (2002 en 2003), welke op relevantie gefilterd zijn. Bij het filteren is gelet op gebeurtenissen die van belang zijn voor de publieke opinie m.b.t. Amerika, Europese samenwerking, het vertrouwen in het kabinet en/of "de politiek", en defensie in het algemeen. Bovendien is een inschatting gegeven over het positiever (+) of negatiever (-) worden van de publieke opinie m.b.t. de JSF aanschaf in de kolom "Effect". De filtering en de inschatting van het effect zijn naar eigen inzicht gedaan.

Deze methode mag wat willekeurig en onzuiver ogen, en het deel waarin het effect wordt "gegokt" is niet vrij van subjectiviteit van de auteur zolang geen verder empirisch onderzoek gerefereerd of uitgevoerd wordt. Het is dan ook niet de bedoeling om een hoge accuratesse te behalen. Doel is wel om met deze wat grove methode snel een aantal gebeurtenissen op te kunnen sporen die mogelijk van grote invloed geweest zijn op de veranderingen van de publieke opinie m.b.t. onze onderzoeksvraag.

Nr	Datum	Omschrijving	Effect	Uitleg bij effect
1	2001-09	Terroristische aanvallen op de Twin Towers van het World Trade Center in New York.	+	Sympathie en medeleven voor de USA nemen toe.
2	2001-10	Aanval Amerikaanse en Britse strijdkrachten op doelen in Afghanistan.	+	De oorlog tegen de Taliban verloopt voorspoedig en is in de ogen van het publiek gerechtvaardigd.
3	2002-01	Invoering van de euro als chartaal geldmiddel in twaalf van de vijftien Europese landen die zijn aangesloten bij de EU	-	Europese samenwerking blijkt mogelijk, en waarom dus geen Europese straaljager?
4	2002-02	Olympische Winterspelen in Salt Lake City, Utah, USA.	+	Goede reclame voor de USA.
5	2002-02	<i>1^e NIPO onderzoek</i>	?	Geen groot effect.
6	2002-03	Gemeenteraadsverkiezingen in Nederland. Deze staan in het teken van de opkomst van de zogeheten Leefbaarpartijen. Zo wint in Rotterdam Pim Fortuyn met zijn partij Leefbaar Rotterdam.	?	Effect onduidelijk. Pim Fortuyn was altijd een tegenstander van de JSF, maar de LPF stemde toch voor. Zie "De rol van de LPF" in hoofdstuk 5.
7	2002-04	Presentatie van het NIOD-rapport over het 'Drama van Srebrenica'.	-	Vertrouwen in "Den Haag" neemt af.
8	2002-04	Het Kabinet-Kok II valt over de nasleep van 'Srebrenica'.	?	Effect onduidelijk.

9	2002-05	Pim Fortuyn wordt op het Hilversumse Mediapark vermoord.	-	Ernstige beschadiging voor het vertrouwen in "Den Haag".
10	2002-06	Kabinet besluit tot deelname JSF ontwikkeling	+	Nu de beslissing gevallen is zou de discussie en kritiek kunnen verminderen
11	2002-07	Installatie van het Kabinet-Balkenende I (CDA, LPF en VVD).	+	Dit nieuwe kabinet is pro JSF.
12	2002-09	Irak stemt 'onvoorwaardelijk' in met hervatting van de wapeninspecties van de Verenigde Naties.	?	Effect onduidelijk.
13	2002-10	Het Kabinet-Balkenende I valt.	-	Vertrouwen in de regering is laag na alle interne conflicten.
14	2002-12	De Europese Unie stemt in met uitbreiding met tien landen met ingang van 1 mei 2004.	-	Europese samenwerking zit in de lift. Waarom geen Europese jachtbommenwerper?
15	2003-01	Verkiezingen van de Tweede Kamer. LPF verliest, PvdA wint. PDC (n.d.)	-	De PvdA, waarin veel JSF critici zitten, wordt sterker.
16	2003-03	Amerikanen en Britten starten Tweede Golfoorlog tegen Irak.	-	Deze oorlog krijgt veel kritiek van Europeanen. Waarom een JSF kopen van zo'n "agressief" land?
17	2003-07	Het verdrag tot oprichting van het Internationaal Strafhof treedt in werking. Oorlogsmisdaden vanaf deze datum gepleegd vallen in principe onder de jurisdictie van het Hof. In augustus stemt het Amerikaanse congres in met wat ook wel "The Hague Invasion Act" genoemd wordt. Wikipedia The Hague Invasion Act (2006)	-	In Nederland zijn de mensen niet blij dat de Amerikanen een wet aannemen die een inval op Nederlands grondgebied in theorie mogelijk maakt.
18	2003-08	2 ^e NIPO onderzoek	-	Als blijkt dat de publieke opinie zo negatief is, kan dat zelf ook weer een negatieve werking hebben (versterkende werking).

Tabel: Relevante gebeurtenissen in de periode 2001-09 t/m 2003-08 op basis van Wikipedia jaaroverzicht (2002) en Wikipedia jaaroverzicht (2003)

Transatlantische verhoudingen

Jaarlijks worden de transatlantische verhoudingen onderzocht door de *Transatlantic Trends Survey* (TTS). Van 2002 is nog geen TTS beschikbaar, maar de voorloper en equivalent van de TTS – de *Worldviews Survey of American and European Attitudes and Public Opinion on Foreign Policy* – is van 2002 wel beschikbaar. Het onderzoek van 2002 spreekt in de "key findings" over een kritische houding van Europeanen t.o.v. het Amerikaanse buitenlandse beleid, maar de toon is toch overwegend positief. Het wereldbeeld zou hetzelfde zijn, en de

kritiek die veel Europeanen op het Amerikaanse beleid hebben wordt gedeeld door veel Amerikanen. (TTS, 2003) Maar in 2003 staan de zaken scherper. Volgens de TTS van 2003 is er sprake van een Europa dat minder afhankelijk wenst te zijn van de Verenigde Staten. Als hoofdoorzaak voor de minder goede verstandhouding wordt de Amerikaanse oorlog tegen Irak genoemd. (Worldviews, 2002) Deze bevindingen komen goed overeen met het lagere enthousiasme voor de JSF in het tweede NIPO onderzoek.

De Transatlantische breukhypothese gaat in 2002 dus niet of nauwelijks op, maar wel in 2003. Dat hangt samen met specifieke gebeurtenissen in 2003. De breukhypothese gaat kennelijk niet altijd op, maar kan misschien wel verklaren waarom de publieke opinie in Europese landen zich zo snel kan afzetten tegen de Amerikaanse politiek op momenten dat de USA een buitenlands beleid voert waar Europese burgers moeite mee hebben.

Voorlopige conclusies

Uit een grove analyse van de belangrijke gebeurtenissen blijkt dat voor het JSF besluit veel gebeurd is wat de sympathie voor de USA positief beïnvloed heeft, maar dat in de periode daarna juist veel gebeurtenissen hebben plaatsgevonden die de transatlantische relatie onder druk gezet hebben. Als de Transatlantische breukhypothese juist is, dan is het publiek in Europa al latent kritisch en zijn enkele van die gebeurtenissen al genoeg om een omslag in de publieke opinie te bewerken. Uit onderzoek is ook gebleken dat de publieke opinie in veel Europese landen daadwerkelijk minder positief ten opzichte van de USA werd in de periode 2002 – 2003.

De rol van de LPF lijkt beperkt. Wel maakte deze voorstander van de JSF zich politiek steeds minder geloofwaardig, waardoor het ook steeds minder goed zijn standpunten kon uitdragen. Een correlatie tussen de afnemende publieke sympathie voor de USA en de lagere Nederlandse publieke en politieke steun voor de JSF lijkt wel voor de hand te liggen. Om te onderzoeken of dat ook daadwerkelijk het geval is loont het de moeite om na te gaan welke argumenten de politieke fracties in de Tweede Kamer gebruikt hebben in het debat over de JSF. Dat is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

8. *De invloed van het debat in de Tweede Kamer*

Zou het kunnen dat er een verband is tussen de dalende steun en het debat in de Tweede Kamer? Als er veel kritische Kamervragen over de JSF gesteld worden en de publieke opinie gelijktijdig kritischer wordt over de JSF, duidt dat op een mogelijke correlatie. Daarmee wordt nog geen oorzakelijk verband bewezen, laat staan dat duidelijk is wat de oorzaak is en wat het gevolg. Toch is het in dit verband interessant om te weten hoe de toon van het debat in het parlement zich gedurende deze tijd ontwikkelde.

Methode

Drie data zijn van belang bij het begrenzen van de te doorzoeken Kamervragen:

21 februari 2002	1 ^e NIPO onderzoek
4 juni 2002	instemming 2 ^e Kamer
18 augustus 2003	2 ^e NIPO onderzoek

De vraag die gesteld wordt is deze: zijn de fracties in de Tweede Kamer kritischer geworden over de JSF nadat ze akkoord zijn gegaan? De periode waarover dit onderzocht moet worden begint dus op 5 juni 2002 en strekt zich uit tot de maand waarin het tweede NIPO onderzoek plaatsvond, dus moet gemeten worden tot 1 augustus 2003.

Om het debat in het parlement te onderzoeken is gebruik gemaakt van het archief van de Tweede Kamer, dat toegankelijk is middels het Parlanto systeem (Parlando, 2006). Dit systeem kan meerdere soorten documenten doorzoeken. Voor het onderzoek naar het debat zijn vooral de Kamervragen van belang, omdat die goed weergeven welke onderwerpen op de politieke agenda staan en ook aangeven welke vragen bij de diverse politieke partijen leven. Om de relevante Kamervragen te vinden is gebruik gemaakt van de volgende zoekquery:

JSF or (joint strike fighter) or SDD

De zoektermen *JSF* en *joint strike fighter* spreken voor zich. *SDD* is een afkorting voor *System Development and Demonstration*, de ontwikkelingsfase dus waarin Nederland deelneemt en waarin gehoopt wordt op opdrachten voor de Nederlandse industrie (compensatieorders).

Resultaat

Deze zoekopdracht resulteert in tien *hits* (zie bijlage A voor de complete Kamervragen). Om het mogelijke effect te bepalen van deze Kamervragen moeten ze eerst afzonderlijk beschouwd worden. Hieronder is in een tabel een overzicht gegeven van de tien Kamervragen. De kolom “datum document” verwijst naar de datering van het document, meestal met het antwoord van de kamer, in het systeem van Parlendo. De kolom “datum ingezonden” verwijst naar de datum waarop de vragen werden ingediend. De rijen zijn genummerd en gesorteerd op “datum ingezonden”.

Nr.	Datum ingezonden	Datum document	Partij	Onderwerp(en)
1	2002-07-16	2002-08-28	PvdA	Amerikaanse bezuinigingen JSF
2	2002-07-16	2002-08-28	GL & LN	Amerikaanse bezuinigingen JSF
3	2002-09-25	2002-11-05	PvdA	Amerikaanse bezuinigingen JSF
4	2002-11-22	2003-01-02	PvdA	Amerikaanse bezuinigingen JSF
5	2003-02-24	2003-02-25	SP	JSF ondersteuningscentrum
6	2003-04-15	2003-05-28	SP	fundraising diner van de VVD
7	2003-07-09	2003-07-23	GL	compensatieorders
8	2003-07-10	2003-07-23	SGP	compensatieorders
9	2003-07-14	2003-07-23	SP	compensatieorders
10	2003-07-15	2003-07-23	CDA	compensatieorders

Tabel: Kamervragen over de JSF op basis van Parlendo (2006)

De vragen 1 en 2 werden gesteld naar aanleiding van berichten in de Amerikaanse media dat het Amerikaanse ministerie van Defensie plannen zou hebben om te bezuinigen op o.m. de SDD fase van de JSF. Dat zou mogelijk negatieve gevolgen kunnen hebben voor de

Nederlandse financiële en economische belangen. De vragen 3 en 4 gaan hier nog specifiek in op, en vraag 4 gaat specifiek in op de belangen van de Nederlandse industrie.

Vraag 5 is gericht op de plannen voor een Europees JSF ondersteuningscentrum waar het bedrijfsleven en de werkgelegenheid van zouden profiteren.

Vraag 6 gaat over twee hoge officieren van Defensie die al dan niet terecht bij een fundraising diner van de VVD aanwezig zouden zijn, en is niet relevant voor dit onderzoek.

De vragen 7, 8, 9 en 10 handelen over de hoeveelheid compensatieorders voor het Nederlandse bedrijfsleven, die volgens de vragenstellers te gering zou zijn. Ook wordt de vraag opgeworpen of de regering zich wel voldoende ingespannen heeft om zulke orders te stimuleren.

Analyse

Het is opvallend dat vrijwel alle vragen over financiële en economische belangen gaan. In de gevonden resultaten komen geen vragen voor die de operationele of technische aspecten betreffen. Eerst maakt vooral de PvdA zich zorgen over mogelijke bezuinigingen aan Amerikaanse zijde. In de zomer van 2003 zijn het al vier verschillende kamerfracties die zich zorgen maken over de hoeveelheid compensatieorders. Dat zulke uiteenlopende partijen als SGP en SP, en ook grote partijen zoals de PvdA en het CDA zich zorgen maken over met name de financiële aspecten zegt iets over de breedte van het politieke spectrum waar twijfels zijn over de JSF deal.

De Kamervragen in de eerste periode (tot december 2002) komen voort uit berichten in de Amerikaanse media over mogelijke bezuinigingen. De vragen van juli 2003 lijken te zijn ontstaan naar aanleiding van berichten in de Nederlandse kranten. De invloed van de media op zowel de politiek als het publiek is hier dus voelbaar.

De eerste vragen van de PvdA kwamen ca. twee en een halve maand nadat de Kamer had ingestemd met de JSF overeenkomst, en tot december 2002 blijven met regelmaat vragen

ingediend worden. Pas in het begin van 2003 komt er rust in het JSF dossier. Deze rust wordt in juli 2003 ernstig verstoord als vier fracties vragen indienen over de al dan niet tegenvallende compensatieorders. Al begin augustus, dus vlak na het gesteggel van juli, voerde het NIPO het tweede onderzoek uit. Het is niet onmogelijk dat de Kamervragen en de bijkomende publiciteit zo vlak voor dat tweede onderzoek een invloed gehad hebben op de resultaten van het NIPO. Het zou deels een verklaring kunnen bieden voor het feit dat de publieke opinie in dat tweede onderzoek zoveel sceptischer was over de JSF in vergelijking met het eerste NIPO onderzoek.

9. Conclusie – een divers beeld

Uit dit onderzoek blijkt dat de gebeurtenissen op mondiaal niveau mogelijk een grote rol gespeeld hebben. De terroristische aanslagen op de Twin Towers in New York gingen kort vooraf aan het Nederlandse besluit om deel te nemen aan de JSF. In die periode leefde men in Nederland met de Amerikanen mee. Men voelde meer sympathie voor de USA dan gebruikelijk. Die verhoogde sympathie was echter tijdelijk, en zou na de Amerikaanse aanvallen op Afghanistan en Irak weer dalen.

Dat het JSF besluit genomen werd in een politiek instabiele situatie, waarin de LPF als een speer opkwam en waarbij kort na elkaar verkiezingen gehouden werden, kan bijgedragen hebben aan de politieke schommelingen op velerlei terrein. Het is niet zo heel verwonderlijk dat ook de standpunten over de LPF in zo'n situatie weinig stabiliteit kenden.

Uiteindelijk werden na het nemen van een definitief besluit tot deelname in het Parlement en in de media vooral vragen gesteld over de financiële en economische aspecten. De berichten over Amerikaanse bezuinigingen hebben daarbij als een katalysator gewerkt. Deze vragen werden kort voor het tweede NIPO onderzoek opgeworpen. Bij het publiek hebben ook andere dan de economische aspecten een rol gespeeld, zoals de afnemende sympathie voor het buitenlandse beleid van de USA.

De wirwar van wisselwerkingen en verschillende soorten factoren die in de inleiding genoemd is, blijkt inderdaad te bestaan. Er bestaat een veelheid aan factoren. De factoren die met een stijging van de publieke populariteit van de JSF samengingen, zoals de sympathie voor de USA na de aanslagen op de Twin Towers, waren deels van een andere soort dan de factoren die met een daling gepaard gingen, zoals de compensatieorders die in het begin tegenvielen. Hiermee is een voorbeeld gegeven van de meervoudigheid van invloeden op de publieke opinie. Dat de publieke opinie in korte tijd sterk kan veranderen kan niet simpelweg als “moodiness” bestempeld worden.

De veranderlijkheid van de publieke opinie kan deels ook verklaard worden met de Transatlantische breukhypothese. Immers, als er al latente verschillen van inzicht zijn over

de manier waarop problemen in de wereld opgelost dienen te worden, dan kunnen enkele gebeurtenissen al een flinke invloed hebben op de wederzijdse relaties. Een conflict over de Amerikaanse interventie in Irak kan dan al de relaties onder druk zetten en het publieke enthousiasme voor de JSF dempen. Wel biedt een analyse van gebeurtenissen meer concreet houvast dan de Transatlantische breukhypothese, die te gevoelig is voor losse gebeurtenissen om een goede voorspellende waarde te hebben.

Samenvattend kan gesteld worden dat er factoren waren die de publieke opinie positief beïnvloedden ten tijde van het kabinetsbesluit, maar dat er anderhalf jaar later juist factoren aanwezig waren die de publieke sympathie voor de JSF negatief beïnvloedden. Bij de negatieve beeldvorming speelde het idee dat er te weinig compensatieorders kwamen een grote rol.

Overigens werd deze negatieve berichtvorming over de economische baten in oktober 2005 ontkracht door een tussenrapportage van de universiteit van Tilburg. Daarin wordt op basis van gegevens over 2004 o.a. beweerd dat het innovatieve karakter en de kennisontwikkeling van het JSF project wel een positieve invloed heeft op de Nederlandse concurrentiepositie. Bovendien zouden de omzet en de werkgelegenheid op bevredigend niveau liggen. (Vos & van de Vijver, 2005)

Een eventueel vervolgonderzoek zou de specifieke invloed van de diverse gebeurtenissen in de nationale en internationale arena uitvoeriger kunnen onderzoeken om een scherper beeld te krijgen over hun impact. Ook de berichtgeving en de rol van de media is in vervolgonderzoek van belang. Ten slotte is het een suggestie om in zulk vervolgonderzoek ook naar correlaties met economische aspecten zoals de oliekoers en de koopkracht en werkgelegenheid te kijken.

10. Bronnen

Primair materiaal

- Boot, Max (2003) - *The New American Way of War*. Foreign Affairs, juli-augustus 2003. Ook online beschikbaar: <http://www.foreignaffairs.org/20030701faessay15404/max-boot/the-new-american-way-of-war.html>
- Grave, de & Aartsen, van (2002) - Regeringsreactie op het AIV-advies Europese militaire industriële samenwerking. Ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie, 2002-04. Op 2006-04-16 verkregen van het Internet: http://www.minbuza.nl/default.asp?CMS_ITEM=MBZ450942&CMS_NOCOOKIE=YES
- Fallows, James (2002) - *Uncle Sam Buys an Airplane*. The Atlantic Monthly, juni 2002 (Volume 289, No. 6). Online beschikbaar voor abonneehouders: <http://www.theatlantic.com/issues/2002/06/fallows.htm>
- Koninklijke Luchtmacht (2002) - *Airpower Doctrine*. Ook online beschikbaar: http://www.luchtmacht.nl/images/4_20360.pdf
- Ministerie van Defensie (2005) - *Dossier vervanging F-16*. Op 2005-08-30 verkregen van het Internet: http://www.mindef.nl/materieel/materieel_projecten/Luchtsystemen/dossier_fl6/250102_dossiervan_gingfl6.aspx
- NIIP (2006) - NIFARP Kerngetallen en feiten m.b.t. de F-35 JSF, NIIP, 2006-04-14. Op 2006-05-28 verkregen van het Internet: <http://www.niid.nl/content.aspx?i=535>
- Parlando (2006) - *Parlementaire publicaties*. SDU. Online zoeksysteem: <http://parlando.sdu.nl/cgi/login/anonymous> (zie ook bijlage A)
- PDC (n.d.) *Kamerverkiezingen 2003*. Parlementair Documentatie Centrum (PDC) van de Universiteit Leiden. Op 2006-04-16 verkregen van het Internet: <http://www.parlement.com/9291000/modules/gagaj2gp>
- Redactie NRC (2002) - *Kok biedt ontslag kabinet aan*. NRC Handelsblad, 2002-04-16. Ook online beschikbaar: http://www.nrc.nl/geslotendossiers/val_kabinet/nieuws/article57171.ece
- Straaten, Floris van (2002) - *LPF redt de JSF*. NRC Handelsblad, 2002-06-05. Ook online beschikbaar: <http://www.nrc.nl/geslotendossiers/jsf/achtergronden/article57946.ece?service=Print>
- Vrijssen, Eric (2002) - *Gevecht om een vliegtuig*. Weekblad Elsevier, 2002-09-12. De herpublicatie van 2005-03-29 is op de website is online beschikbaar: <http://www.elsevier.nl/nieuws/politiek/artikel/asp/artnr/36179/versie/1/index.html>

Onderzoeksliteratuur

- Giles, Jim (2005) - *Internet encyclopaedias go head to head*. Nature Vol 438, 2005-12-15. Ook online beschikbaar: <http://www.nature.com/nature/journal/v438/n7070/full/438900a.html>
- Grigsby, Ellen (2002) - *Science: limitations*. Analyzing Politics. Wadsworth, ISBN 0534586716, p 24.
- TNS-NIPO (2002) - Rapport *Verdeeldheid over aanschaf Joint Strike Fighter*. NIPO, Amsterdam, 2002-02-18. Ook online beschikbaar: http://www.sp.nl/nieuws/nwsoverz/div/nipo_rapport_jsf.pdf
- TNS-NIPO (2003), Samenvatting rapport *Steun voor kabinetsbesluit JSF-gevechtsvliegtuigen fors afgenomen*. NIPO, 2003-08-18. Ook online beschikbaar: <http://www.tns-nipo.com/print.asp?id=c001&file=persvannipo\jsf03.htm>
- TTS (2003) - *Transatlantic Trends Key Findings*. Transatlantic Trends Surveys. Op 2006-04-12 verkregen van het Internet: <http://www.transatlantictrends.org/index.cfm?id=18>

- Vos, Bart & Vijver, Mark van de (2005) - *Tussenrapportage spin-off en spillover effecten in het JSF programma*, Universiteit van Tilburg, CentER Applied Research, Oktober 2005. Ook online beschikbaar: http://www.uvt.nl/center-ar/nl/publicaties/Q416_tussenrapportage.pdf
- Worldviews (2002) - *Key Findings Transatlantic Report*. Op 2006-04-12 verkregen van het Internet: http://www.worldviews.org/key_findings/transatlantic_report.htm

Theorie van de publieke opinie

- Everts, Philip P. (2002) - *Democracy and Military Force*. London/Basingstoke: Palgrave, 2002, chapter 4: *Theory Formation and Empirical Knowledge*
- Isernia, Pierangelo & Everts, Philip P. (2004) - *Partners Apart? The Foreign Policy Attitudes of the American and European Publics*. Japanese Journal of Political Science, v.5:2, 2004, pp. 1-30;
- Isernia, Pierangelo & Everts, Philip P. (2006) - *European public opinion on security issues*. European Security, 2006, 1

Wikipedia

- Wikipedia LPF (2006) - *Lijst Pim Fortuyn*. Op 2006-05-18 verkregen van het Internet: http://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_Pim_Fortuyn
- Wikipedia jaaroverzicht (2002) - *Gebeurtenissen 2002*. Op 2006-04-12 verkregen van het Internet: <http://nl.wikipedia.org/wiki/2002#Gebeurtenissen>
- Wikipedia jaaroverzicht (2003) - *Gebeurtenissen 2003*. Op 2006-04-12 verkregen van het Internet: <http://nl.wikipedia.org/wiki/2003#Gebeurtenissen>
- Wikipedia JSF (2006) - *Joint Strike Fighter*. Op 2006-03-25 verkregen van het Internet: http://nl.wikipedia.org/wiki/Joint_Strike_Fighter
- Wikipedia The Hague Invasion Act (2006) - *The Hague Invasion Act*. Op 2006-04-16 verkregen van het Internet: http://en.wikipedia.org/wiki/The_Hague_Invasion_Act

Afbeeldingen

- JSF logo (2006) - *logo_grayscale_large.jpg*. Op 2006-04-12 verkregen van het Internet: <http://www.jsf.mil/>
- Wikipedia Afb. JSF (2006) - *Afbeelding:Lockheed F-35 Joint Strike Fighter.jpg*. Wikipedia n.d. Op 2006-03-25 verkregen van het Internet: http://nl.wikipedia.org/wiki/Afbeelding:Lockheed_F-35_Joint_Strike_Fighter.jpg

11. Bijlage A - de Kamervragen over de JSF

Deze bijlage bevat afrukken van de resultaten van de zoekquery die beschreven is in het hoofdstuk “Vragen in het parlement”, paragraaf “Methode”. Kort samengevat:

Van 2002-06-05 tot 2003-08-01

Zoektermen: JSF or (joint strike fighter) or SDD

Bereik: Tweede Kamer, Kamervragen

Database: Parlando

Het schermresultaat is afgedrukt naar een virtuele PDF printer, wat resulteerde in een PDF bestand met een overzicht van de gevonden *hits*. De resultaten met de meest recente datum werden door Parlando bovenaan gezet. Elk van de 10 hits verwees naar de vragen (en bijbehorende antwoorden) die door Parlando als PDF werden aangeboden. De resulterende 11 PDF bestanden zijn met behulp van de *PDF Blender tool* aan elkaar geplakt tot één PDF bestand: kamervragen.pdf. De inhoud van dat bestand, dat dus een overzicht van de zoekresultaten plus de vragen en antwoorden voor elk zoekresultaat bevat, wordt op de bladzijden hierna weergegeven.

Zoekresultaat

In onderstaand overzicht zijn alle 10 Officiële Publicaties weergegeven, die beantwoorden aan uw zoekopdracht en die van 5-6-2002 t/m 1-8-2003 aan Parlando zijn toegevoegd. Door te klikken op de soort aanduiding van het document kunt u de bibliografische beschrijving oproepen. Door te klikken op de Document-gegevens kunt u de volledige tekst van het document inzien.

<u>Publicatie</u>	<u>Nummer</u>	<u>Soort</u>	<u>Kamer</u>	<u>Document</u>
23-7-2003	nr. 1648	Kamervragen met antwoord 2002-2003	2e Kamer	14Kb
Vragen van het lid Van Bommel (SP) aan de ministers van Economische Zaken en van Defensie over het mogelijk uitblijven van voldoende compensatieorders voor de Nederlandse deelname aan het JSF-project. (Ingezonden 14 juli 2003); Antwoord				
23-7-2003	nr. 1645	Kamervragen met antwoord 2002-2003	2e Kamer	19Kb
Vragen van de leden Karimi en Vendrik (beiden GroenLinks) aan de staatssecretaris van Defensie en de ministers van Economische Zaken en van Financiën over het uitblijven van voldoende compensatieorders voor de Nederlandse deelname aan de ontwikkelingsfase van het Joint Strike Fighter-project. (Ingezonden 9 juli 2003); Antwoord				
23-7-2003	nr. 1646	Kamervragen met antwoord 2002-2003	2e Kamer	16Kb
Vragen van het lid Kortenhorst (CDA) aan de minister van Economische Zaken en de staatssecretaris van Defensie over de mogelijk tegenvallende orders inzake de JSF. (Ingezonden 15 juli 2003); Antwoord				
23-7-2003	nr. 1647	Kamervragen met antwoord 2002-2003	2e Kamer	15Kb
Vragen van het lid Van der Staaij (SGP) aan de minister van Defensie over JSF-orders. (Ingezonden 10 juli 2003); Antwoord				
28-5-2003	nr. 1314	Kamervragen met antwoord 2002-2003	2e Kamer	17Kb
Vragen van de leden Van Velzen en De Wit (beiden SP) aan de ministers van Defensie en van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties over de deelname van luitenant-generaal Van Baal aan een fundraising diner van de VVD. (Ingezonden 15 april 2003); Antwoord				
25-2-2003	vraagnr. 2020307770	Kamervragen 2002-2003	2e Kamer	12Kb
Vragen van het lid Van Velzen (SP) aan de staatssecretaris van Defensie en de minister van Economische Zaken over een JSF-ondersteuningscentrum in Nederland. (Ingezonden 24 februari 2003)				
2-1-2003	nr. 555	Kamervragen met antwoord 2002-2003	2e Kamer	16Kb
Vragen van de leden Timmermans en Albayrak (beiden PvdA) aan de staatssecretaris van Defensie en de minister van Economische Zaken over het JSF-project.				

(Ingezonden 22 november 2002); Antwoord

5-11-2002 nr. 244 [Kamervragen met antwoord 2002-2003](#) 2e Kamer [15Kb](#)

Vragen van de leden Timmermans en Albayrak (beiden PvdA) aan de staatssecretaris van Defensie en de minister van Economische Zaken over het JSF-project. (Ingezonden 25 september 2002); Antwoord

28-8-2002 nr. 1535 [Kamervragen met antwoord 2001-2002](#) 2e Kamer [19Kb](#)

Vragen van de leden Karimi (GroenLinks) en Teeven(LN) aan de staatssecretaris van Defensie en de minister van Economische Zaken over Amerikaanse bezuinigingen op het JSF-programma. (Ingezonden 16 juli 2002); Antwoord

28-8-2002 nr. 1536 [Kamervragen met antwoord 2001-2002](#) 2e Kamer [14Kb](#)

Vragen van het lid Timmermans (PvdA) aan de staatssecretaris van Defensie en de minister van Economische Zaken over Amerikaanse bezuinigingen op het JSF-programma. (Ingezonden 16 juli 2002); Antwoord

Vragen gesteld door de leden der Kamer, met de daarop door de regering gegeven antwoorden

1536

Vragen van het lid **Timmermans** (PvdA) aan de staatssecretaris van Defensie en de minister van Economische Zaken over *Amerikaanse bezuinigingen op het JSF-programma*. (Ingezonden 16 juli 2002)

1
Overweegt de Amerikaanse minister van Defensie Rumsfeld het aantal militairen te reduceren ten gunste van «the latest technology and weaponry»? Behoort de te ontwikkelen Joint Strike Fighter (JSF) tot die laatste categorie?¹

2
Hoe verhoudt het voornemen van de Amerikaanse regering zich tot het streven om «the latest technology and weaponry» te ontwikkelen?

3
Kunt u uitsluiten dat bezuinigingen op de Joint Strike Fighter zullen leiden tot een hogere ontwikkelings- en eindprijs van dat toestel? Zo ja, hoe? Zo neen, wat zullen dan de financiële en economische gevolgen zijn voor de Nederlandse bijdrage aan het JSF-project?

4
Kunt u uitsluiten dat bezuinigingen op de Joint Strike Fighter ertoe zullen leiden dat van partnerlanden in het JSF-project zoals Nederland een hogere financiële bijdrage aan de ontwikkeling van dat toestel wordt gevraagd? Zo ja, hoe? Zo neen, hoe

oordeelt u nu over de financiële en economische soliditeit van de Nederlandse deelname aan het JSF-project?

5
Deelt u de mening dat uit berichten zoals uit de Baltimore Sun blijkt dat de deelname aan het JSF-project omgeven is met financieel-economische onzekerheden? Zo ja, hoe oordeelt u nu over het Nederlandse besluit om aan de ontwikkeling van de JSF deel te nemen? Zo neen, waarom niet?

Toelichting:

Deze vragen dienen ter aanvulling op eerdere vragen terzake van de leden Karimi en Teeven, ingezonden 16 juli 2002.

¹ The Baltimore Sun, 10 juli 2002, <http://www.baltimoresun.com/bal-te.pentagon10jul10.story>.

Antwoord

Antwoord van staatssecretaris **Van der Knaap** (Defensie), mede namens de minister van Economische Zaken. (Ontvangen 21 augustus 2002)

1 en 2
Zie het antwoord op de vragen 2 en 3 van de Kamerleden Karimi en Teeven.¹

3 en 4
Zie het antwoord op de vragen 4, 6 en 7 van de Kamerleden Karimi en Teeven.¹

Wat de financiële en economische soliditeit van de Nederlandse

deelneming aan het JSF-project betreft, deze zijn sinds het regeringsbesluit van 8 februari 2002 ongewijzigd.

5
Neen. Zie het antwoord op de vragen 2, 3, 4, 6, en 7 van de Kamerleden Karimi en Teeven.¹

¹ Handelingen II, nr. 1535, vergaderjaar 2001–2002.

Vragen gesteld door de leden der Kamer, met de daarop door de regering gegeven antwoorden

1535

Vragen van de leden **Karimi** (GroenLinks) en **Teeven** (LN) aan de staatssecretaris van Defensie en de minister van Economische Zaken over *Amerikaanse bezuinigingen op het JSF-programma*. (Ingezonden 16 juli 2002)

1
Heeft u kennisgenomen van de berichten «Pentagon overweegt bezuinigingen op JSF» en «Pentagon to consider large-scale troop cuts»?¹

2
Is het waar dat het Pentagon overweegt om bezuinigingen door te voeren op onder andere het JSF-programma? Zo ja, hoeveel bedragen deze bezuinigingen?

3
Bent u door de Amerikaanse regering op de hoogte gesteld van deze maatregel? Zo ja, wanneer en op welke wijze?

4
Is de mogelijkheid van het doorvoeren van bezuinigingen op het JSF-programma aan de orde geweest tijdens de onderhandelingen over Nederlandse deelname aan de ontwikkelingsfase van de JSF? Welke afspraken zijn hierover gemaakt?

5
Hoe beoordeelt u deze ontwikkeling? Wat betekent dit voor het vertrouwen

dat de Nederlandse regering heeft in de VS als «handelspartner» op het gebied van het JSF-programma?

6
Is het mogelijk dat door deze vermeende bezuinigingen het JSF-toestel fors duurder uit zal vallen dan oorspronkelijk was beraamd?

7
Wat zijn de gevolgen voor Nederland wanneer deze bezuinigingen worden doorgevoerd? Is het mogelijk dat Nederland gevraagd wordt om meer aan de ontwikkelingsfase bij te dragen dan de huidige € 850 miljoen en wat zal daarop het antwoord van de regering zijn?

¹ ANP d.d. 10-07-2002 & Baltimore Sun d.d. 10-07-2002:
<http://www.baltimoresun.com/bal-te.pentagon10jul10.story>.

Antwoord

Antwoord van staatssecretaris **Van der Knaap** (Defensie), mede namens de minister van Economische Zaken. (Ontvangen 21 augustus 2002)

1
Ja.

2 en 3
Voor zover bekend zijn de berichten waaraan vraag 1 refereert, niet gebaseerd op een formeel voornemen van de regering van de Verenigde Staten, maar op een studie. De Amerikaanse overheid doorloopt jaarlijks een plan- en

begrotingscyclus waarbij voor de komende periode afwegingen worden gemaakt en prioriteiten worden gesteld en waartoe ook voortdurend studies worden uitgevoerd. De Nederlandse regering speculeert niet over de mate waarin Amerikaanse studieresultaten metterdaad worden uitgevoerd.

4 en 7
Tijdens de onderhandelingen over het Memorandum of Understanding (MoU) over de Nederlandse SDD-deelneming is de wijziging van de scope en financiële omvang aan de orde geweest. Zoals onder meer in de antwoorden van 6 maart¹ op de schriftelijke vragen over de Kamerbrief «Vervanging-F16» van 11 februari jl.² is aangegeven, is in het MoU afgesproken dat Nederland zich verplicht tot een SDD-bijdrage van \$ 800 miljoen («then year» dollars). Als de SDD-fase duurder wordt, kan Nederland niet tot een hogere bijdrage worden verplicht.

5
Zoals hierboven is gesteld, speculeert Nederland niet over studieresultaten waarin van bezuinigingen in het JSF-programma sprake zou zijn. Er is geen reden het vertrouwen, dat de regering heeft in de Verenigde Staten als handelspartner op het gebied van het JSF-programma, bij te stellen. In dit verband kan bijvoorbeeld worden verwezen naar de op 17 april jl. ondertekende Amerikaans-Nederlandse

«Declaration of Principles for Enhanced Cooperation in Matters of Defense Equipment and Industry,» kortweg DoP, waarover uw Kamer op 12 maart jl. is geïnformeerd (uw kenmerk def0200061). Deze DoP betreft onder meer een intentieverklaring tot betere materieelsamenwerking en toegang tot de wederzijdse defensiemarkten. Verder zijn er ontwikkelingen als het «Defense Trade Security Initiative» (DTSI) dat onder andere exportprocedures moet versnellen en vereenvoudigen. De Verenigde Staten hebben aangegeven dat het JSF-programma in dit kader als «pilot»-project dient.

6

Los van de reguliere prijspeilaanpassingen die voor alle materieelprojecten gelden, zijn prijsstijgingen als gevolg van andere oorzaken nooit helemaal uit te sluiten. Bij het berekenen van de stuksprijs is uitgegaan van 3002 toestellen voor de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. Zolang, inclusief de te produceren vliegtuigen voor partnerlanden en exportlanden, meer dan 3002 toestellen worden geproduceerd, heeft een reductie van het aantal te produceren toestellen voor de Verenigde Staten geen effect op de stuksprijs. De JSF is overigens het eerste Amerikaanse defensieprogramma waarvoor het «Cost As Independent Variable» (CAIV)-principe geldt. Dat betekent dat de kostprijs of de «affordability» van het toestel ook een ontwerpcriterium is. Bij andere vliegtuigontwikkelingsprogramma's zijn de kosten altijd min of meer een afgeleide geweest van de (functionele) eisen. In deze CAIV-benadering worden bij de ontwikkeling de kosten als een autonome variabele gezien. Het kostenaspect is in die zin geen resultante meer van de eisen, maar legt als gelijkwaardige variabele beperkingen op aan de operationele en logistieke eisen.

¹ Kamerstuk 26 488, nr. 9.

² Kamerstuk 26 488, nr. 8.

Vragen gesteld door de leden der Kamer, met de daarop door de regering gegeven antwoorden

244

Vragen van de leden **Timmermans** en **Albayrak** (beiden PvdA) aan de staatssecretaris van Defensie en de minister van Economische Zaken over *het JSF-project*. (Ingezonden 25 september 2002)

1

Is de Amerikaanse luchtmacht definitief van plan minder geld te steken in de ontwikkeling van de JSF dan de VS tot nu toe hebben aangegeven?¹ Zo ja, welke omvang heeft deze korting op het SDD-budget en over welke jaren zal er worden gekort?

2

Leiden de plannen tot een verdraging van een aantal jaren van de SDD-fase van het project? Zo ja, waaruit bestaat die verdraging en wanneer is dan naar verwachting de JSF operationeel?

3

Wat betekent een eventuele verdraging voor de planning van de Koninklijke Luchtmacht? Wat zijn de financiële gevolgen voor Defensie? Bent u van plan extra geld uit te trekken om de Amerikaanse korting te compenseren? Welke invloed denkt u uit te kunnen oefenen op de Amerikaanse plannen om negatieve gevolgen voor Nederland te voorkomen of te beperken?

4

Wat zijn de gevolgen voor de begroting van het ministerie van Economische Zaken?

5

Wat zijn de gevolgen voor het Nederlandse bedrijfsleven? Hoe komt de zogenaamde «business case» eruit te zien als er minder geld is voor ontwikkeling en als er verdragingen gaan optreden? Wie draait er op voor eventuele financiële tekorten ten opzichte van eerdere berekeningen?

6

Hoe betrouwbaar vindt u de Amerikanen als partners in dit project, nu er zo spoedig na de ondertekening van het Memorandum of Understanding (MoU) al wordt afgeweken van de afspraken en Nederland wordt geconfronteerd met de eerste tegenvallers?

7

Geeft dit alles u aanleiding de Nederlandse deelname aan het project te heroverwegen?

¹ Defense News van 22 september jl. (defensenews.com).

Antwoord

Antwoord van staatssecretaris **Van der Knaap** (Defensie), mede namens de minister van Economische Zaken. (Ontvangen 30 oktober 2002)

1 t/m 5

Het bericht uit de «DefenseNews» waaraan vraag 1 refereert, maakt melding van voornemens van de Amerikaanse luchtmacht die nog het gehele plan- en begrotingsproces van

de Amerikaanse overheid moeten doorlopen. Gedurende deze jaarlijkse cyclus worden diverse voorstellen gewogen en geëvalueerd voordat ze wel of niet worden geaccepteerd (zie ook mijn antwoorden van 21 september op schriftelijke Kamervragen over Amerikaanse bezuinigingen op het JSF-programma, uw kenmerk 2010212710). Dat hierover het laatste woord nog niet is gezegd, blijkt ook uit een bericht dat is getiteld «DoD Balks At Air Force JSF Cuts» en dat enkele dagen later (30 sept. jl.) in hetzelfde blad «DefenseNews» stond. Volgens dit artikel hebben de voornemens van de Amerikaanse luchtmacht op Capitol Hill en het Pentagon een «minor firestorm» ontketend en heeft de Under Secretary of Defense for Acquisition, Technology and Logistics, de heer E.C. Aldridge, de Amerikaanse luchtmacht op 25 september 2002 opdracht gegeven met een nieuw plan te komen. Het desbetreffende artikel meldt verder dat de USAF «is drawing up new budget options to fully fund their work on the multinational F-35 JSF.» Pas in februari 2003 zullen de contouren van de Amerikaanse besluitvorming inzake de defensiebegroting zichtbaar worden. De Nederlandse regering speculeert niet over hieraan voorafgaande voornemens. Wel volgt zij het

besluitvormingsproces
vanzelfsprekend nauwgezet.

6

Er wordt niet afgeweken van de afspraken. Er is geen reden te twijfelen aan de betrouwbaarheid van de Verenigde Staten als partner in het JSF-project (zie ook mijn antwoorden van 21 september).

7

Nee.

Vragen gesteld door de leden der Kamer, met de daarop door de regering gegeven antwoorden

555

Vragen van de leden **Timmermans** en **Albayrak** (beiden PvdA) aan de staatssecretaris van Defensie en de minister van Economische Zaken over *het JSF-project*. (Ingezonden 22 november 2002)

1
Heeft het Amerikaanse Congres ingestemd met een Algemeen Licentie Stelsel (GPA) voor het delen van technische kennis met internationale partners in het JSF-programma?¹

2
Zullen er met Nederlandse bedrijven in het kader van de GPA naar schatting 23 Technical Assistance Agreements (TAA's) worden gesloten? Zo ja, waarom worden er meer dan driemaal zoveel overeenkomsten met de andere level-2-partner, Italië, gesloten? Waarom worden er meer dan tweemaal zoveel overeenkomsten met Canada gesloten, terwijl dat land level-3-partner is?

3
Wat is de verhouding tussen het niveau van de financiële bijdrage van een land en het aantal TAA's? Is er een verhouding tussen het aantal TAA's en het technologische niveau van de samenwerking?

4
Geldt de GPA niet voor informatie die betrekking heeft op radartechnologie,

elektronische oorlogsvoering en stealth-technologie? Zo ja, wat zijn hiervan de gevolgen voor de samenwerking tussen Lockheed Martin en Nederlandse bedrijven?

5
Wat is de stand van zaken met betrekking tot de invulling van de vele toezeggingen voor overeenkomsten die door Lockheed Martin aan Nederland zijn gedaan? Kunt u hiervan per bedrijf, dat het bewuste Memorandum of Understanding heeft ondertekend, een overzicht aan de Kamer doen toekomen?

¹ «Global JSF License gets nod from Congress» in: Defense News d.d. 28 oktober jl.

Antwoord

Antwoord van staatssecretaris **Van der Knaap** (Defensie), mede namens de minister van Economische Zaken. (Ontvangen 23 december 2002)

1
Ja. Het Amerikaanse Congres heeft in oktober 2002 ingestemd met de «Global Project Authorization» (GPA). Het State Department heeft de GPA op 25 oktober 2002 aan Lockheed Martin ter uitvoering toegezonden. De GPA geldt voor bedrijven uit landen die deelnemen in de SDD-fase van het JSF-programma en heeft betrekking op ongeclassificeerde opdrachten en opdrachten waarvan de technologie niet te gevoelig wordt geacht. Op basis van deze GPA moet Lockheed Martin een «Compliance

Plan» ter goedkeuring voorleggen aan het State Department. Indien Amerikaanse onderaannemers zelfstandig contracten willen afsluiten met buitenlandse bedrijven uit de «SDD-landen», moeten ook zij een «Compliance Plan» voorleggen. Voordat een buitenlands bedrijf kan worden ingeschakeld, moet Lockheed Martin of de betreffende onderaannemer een met dat buitenlandse bedrijf afgesloten concept «Implementing Agreement» voorleggen aan het State Department. Zo'n concept «Implementing Agreement» wordt door het State Department in beginsel binnen vijf dagen goedgekeurd.

2, 3 en 4

Er is geen relatie tussen de financiële bijdrage van een land en het aantal «Implementing Arrangements» en TAA's. Evenmin is er een relatie tussen het technologieniveau, alsmede de financiële omvang en het aantal «Implementing Agreements» of TAA's. Het aantal «Implementing Agreements» dat in het kader van de GPA wordt afgesloten, staat nog niet vast. In de GPA worden 214 buitenlandse bedrijven genoemd die in potentie geschikt zijn om in de SDD-fase te worden ingeschakeld. Daarbij gaat het thans om 27 Nederlandse bedrijven. Overigens bestaat de mogelijkheid de GPA uit te breiden met andere bedrijven. Daarnaast blijft een aantal TAA's die met Nederlandse bedrijven in de

Concept Demonstration Phase (CDP) van het JSF-programma zijn overeengekomen, van kracht. Omdat geclassificeerde delen van radartechnologie, elektronische oorlogvoering en stealth-technologie buiten de GPA vallen, moeten daarvoor tussen LM of de Amerikaanse subcontractor en het buitenlandse bedrijf separate TAA's worden afgesloten. Het State Department moet die TAA's goedkeuren. Voor de goedkeuring van TAA's met bedrijven uit de SDD-landen kan zonodig een versnelde procedure worden doorlopen. Een voorbeeld van een TAA buiten de GPA is die van Northrop Grumman met Thales Nederland op het gebied van radartechnologie.

5

Lockheed Martin en haar partners Northrop Grumman en BAE Systems, alsmede de motorenleveranciers Pratt & Whitney en GE zijn voortdurend in gesprek met een aantal Nederlandse bedrijven die de MFO hebben ondertekend. Lockheed Martin heeft inmiddels een contract geplaatst bij het Prognostics and Health Management Consortium (Perot Nederland, Sun Electric Systems BV, NLR en TNO) voor ontwikkelingswerk voor zgn. «Off Board PHM-systemen». NLR heeft een contract van Lockheed Martin voor windtunnelwerk en Rexroth Hydraudyne heeft een contract voor delen van een Motion Based Simulator. Pratt & Whitney heeft bij Stork/Fokker Elmo een opdracht geplaatst voor de ontwikkeling van het zogeheten «wiring harness» van de F135-motor en heeft het Nederlands Centrum voor Laser Research (NCLR) een opdracht gegeven voor de verdere ontwikkeling van excimeer laserdrilling van motoronderdelen. Daarnaast is een aantal bedrijven, waaronder Philips en Stork, in de laatste fase van onderhandeling voor het verkrijgen van ontwikkelingswerk. De contractondertekening wordt op korte termijn verwacht. Op dit ogenblik wordt deels al werk uitgevoerd op basis van zogenaamde overbruggingscontracten om de lopende kosten te dekken. Tenslotte nemen bedrijven zoals Thales, Urenco Arerospace, NLR en SP Aerospace thans deel aan het kwalificatie- en biedingsproces voor

de voor hen relevante componenten en subsystemen.

In de jaarrapportage «vervanging F-16» die de Kamer in het voorjaar ontvangt, zal per bedrijf worden ingegaan op de stand van zaken van de inschakeling van Nederlandse bedrijven in de SDD-fase van dat moment.

2020307770

Vragen van het lid **Van Velzen** (SP) aan de staatssecretaris van Defensie en de minister van Economische Zaken over *een*

JSF-ondersteuningscentrum in Nederland. (Ingezonden 24 februari 2003)

1

Is het waar dat u zich actief inzet voor het verwerven van een Europees ondersteuningscentrum voor de Joint Strike Fighter (JSF)?¹ Zo ja, op welke wijze?

2

Kunt u aangeven waarop de bewering² «volgens het ministerie van Economische Zaken betekent een JSF-centrum dertig jaar lang voor vele honderden mensen werk» is gebaseerd?

3

Op welke wijze heeft het bedrijfsleven aangedrongen op mededinging naar dit centrum?

4

Is het waar dat u binnenkort een opdracht aan een onderzoeksbureau zult geven om een studie uit te voeren naar de mogelijkheden om een JSF-ondersteuningscentrum te verwerven? Bent u bereid de onderzoeksopdracht en uitkomsten daarvan openbaar te maken?

5

Kunt u aangeven wat op dit moment de kosten zijn voor de Nederlandse

staat indien besloten wordt het contract voor de ontwikkelingsfase (de SDD-fase) van de JSF te breken?

¹ «Nederland aast op centrum voor JSF», Algemeen Dagblad, 19 februari jl.

² idem.

Vragen gesteld door de leden der Kamer, met de daarop door de regering gegeven antwoorden

1314

Vragen van de leden **Van Velzen** en **De Wit** (beiden SP) aan de ministers van Defensie en van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties over *de deelname van luitenant-generaal Van Baal aan een fundraising diner van de VVD*. (Ingezonden 15 april 2003)

1

Is het u bekend dat luitenant-generaal Van Baal, thans speciaal adviseur van de minister van Defensie, en generaal Droste, alsmede hun partners, in januari 2003 hebben deelgenomen aan een fundraising diner van de VVD, op uitnodiging en op kosten van Vimac Consultancy BV, een lobby-bureau dat onder meer werkzaam is voor vliegtuigfabrikant Lockheed Martin (de bouwer van de Joint Strike Fighter (JSF))?¹

2

Klopt het dat u beiden ook aanwezig bent geweest bij dit diner?

3

Heeft de heer Van Baal de in de gedragscode van het ministerie van Defensie voorgeschreven toestemming gevraagd (en verkregen) voor deelname aan dit diner nu dit geschiedde op kosten van een derde en deze kosten ver boven de in de genoemde code vastgelegde grens lagen? Zo nee, hoe beoordeelt u dat?

4

Kunt u bevestigen dat tijdens dit diner door heer Van Baal en/of de vertegenwoordiger van Vimac Consultancy BV is gesproken over de JSF met de aanwezige VVD-prominenten?

5

Kunt u bevestigen dat Vimac Consultancy BV een financieel belang heeft bij het tot stand komen van een order ten gunste van de JSF?

6

Wordt hierdoor niet tenminste de schijn van belangenverstrengeling danwel de schijn van beïnvloeding van een politieke partij gewekt? Wat is uw oordeel hierover?

7

Hoe verhoudt deze schijn van belangenverstrengeling respectievelijk beïnvloeding zich tot de uitspraak van de Tweede Kamer dat deze juist vermeden dient te worden?²

8

Moet sponsoring van politieke partijen niet verboden worden? Zo nee, voelt u dan voor meer regulering van de sponsoring van politieke partijen waarbij in elk geval de sponsorende rechtspersonen genoemd worden en de sponsorbedragen tegen marktwaarde in de boeken worden opgenomen, zoals eerder aan u geadviseerd?³ Zo

ja, wanneer bent u voornemens dit te doen? Zo nee, waarom niet?

¹ VPRO Argos, 11/4/03, en «Van Baal geféteerd door JSF-lobbyist» in De Volkskrant d.d. 11 april jl.

² Motie Rehwinkel c.s., 27 422, nr. 3.

³ Wetenschappelijk advies van prof. dr. Andeweg en prof. mr. Kummeling, bijlage bij Kamerstuk 27 422, nr. 6; «Veel geld geven aan politieke partijen mag gewoon» in: NRC Handelsblad d.d. 19 december jl.

Antwoord

Antwoord van minister **Kamp** (Defensie), mede namens de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. (Ontvangen 22 mei 2003)

1

Ja. Bij het «fundraising diner» konden ondernemers tegen betaling een tafel reserveren om met prominente VVD-politici te dineren. De tafel waar luitenant-generaal Van Baal en generaal b.d. Droste aanzaten, was bekostigd door Vimac Consultancy BV.

2

Beiden hebben als lid van de VVD deze bijeenkomst bijgewoond.

3

Het ministerie van Defensie kent een gedragscode die geldt voor uitnodigingen die defensiefunctionarissen in het zakelijk verkeer van het bedrijfsleven ontvangen voor lunch of diner. De uitnodiging voor het diner waaraan de heer Van Baal heeft deelgenomen vond plaats in het kader van een

partijpolitieke bijeenkomst waarvoor de genodigden als partijleden waren uitgenodigd. De gedragscode ziet daarop niet toe. Niettemin heeft de heer Van Baal, zich bewust zijnde van zijn positie bij Defensie, zich afgevraagd of het feit dat hij was uitgenodigd door een partijlid wiens onderneming optreedt als lokale vertegenwoordiger van de producent van de JSF, reden zou kunnen zijn niet van de uitnodiging gebruik te maken. Hij heeft die vraag ontkennend beantwoord omdat hij op generlei wijze betrokken is bij de mogelijke aanschaf van de JSF en evenmin in de positie verkeert daarop enige invloed uit te oefenen. Die zienswijze wordt gedeeld, temeer omdat de contacten tussen Defensie en Vimac Consultancy BV slechts marginaal zijn. Inhoudelijk overleg over de JSF vindt rechtstreeks met Lockheed Martin plaats. Zou de heer Van Baal de uitnodiging voor de bijeenkomst in januari aan de ambtelijke leiding van het departement hebben voorgelegd, waartoe hij in casu niet was gehouden, dan zou hem dan ook voor het bijwonen van de bijeenkomst toestemming zijn verleend.

4

De heer Van Baal heeft verklaard niet over de JSF te hebben gesproken. Of de vertegenwoordiger van Vimac Consultancy BV met andere genodigden over de JSF heeft gesproken is niet onderzocht. Voor diens handelen draagt de regering geen verantwoordelijkheid. Voor wat mijzelf betreft kan ik mededelen dat ik noch met de vertegenwoordiger van Vimac Consultancy BV noch met andere genodigden over de JSF heb gesproken.

5

In de relatie tussen Lockheed Martin en Vimac Consultancy BV is Defensie geen partij. Door welke bijzonderheden deze relatie gekenmerkt wordt, is derhalve niet bekend.

6 t/m 8

In de notitie Herijking Wet subsidiëring politieke partijen wordt zeer uitvoerig ingegaan op de inkomstenbronnen van politieke partijen en de mogelijkheid om daarbij inkomsten te verwerven in de vorm van giften en sponsoring¹. Uitgangspunt daarbij is dat politieke partijen in beginsel vrij zijn om zelf te bepalen op welke wijze zij aan

financiële middelen komen. Daarbij wordt echter ook gewezen op de risico's die aan partijsponsoring zijn verbonden. De indruk kan bijvoorbeeld ontstaan dat financierende organisaties invloed uitoefenen op beleid en besluitvorming. Derhalve wordt in de notitie voorgesteld om de wettelijke voorschriften inzake transparantie te verbeteren. Het voornemen is om de voorschriften aan te scherpen en om daarbij onder meer het drempelbedrag voor openbaarheid te verlagen, het vereiste tevens van toepassing te doen zijn op giften van particulieren en de openbaarmakingsvoorschriften tevens te doen gelden voor giften gedaan aan stichtingen en instellingen die gelieerd zijn aan politieke partijen. Ook wordt in de notitie voorgesteld de toegankelijkheid van informatie over giften en sponsoring te verbeteren door bijvoorbeeld publicatie op het internet.

Eind vorig jaar heeft de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties overleg gevoerd met vertegenwoordigers van de landelijke politieke partijen. Er bestaat bij de politieke partijen – en ook bij de Tweede Kamer – een breed draagvlak voor het betrachten van transparantie bij de partijfinanciering. Bij brief aan de Kamer van 25 maart jl. heeft het kabinet echter aangegeven dat het, in het licht van de demissionaire status van het kabinet, de voorkeur heeft dat het nieuwe kabinet met het oog op het overleg met de Kamer over de genoemde notitie een standpunt bepaalt.

¹ Kamerstukken II, 27 422, nr. 6.

Vragen gesteld door de leden der Kamer, met de daarop door de regering gegeven antwoorden

1645

Vragen van de leden **Karimi** en **Vendrik** (beiden GroenLinks) aan de staatssecretaris van Defensie en de ministers van Economische Zaken en van Financiën over *het uitblijven van voldoende compensatieorders voor de Nederlandse deelname aan de ontwikkelingsfase van het Joint Strike Fighter-project*. (Ingezonden 9 juli 2003)

1

Is het waar dat volgens onderzoek van het Amerikaanse ministerie van Defensie Nederland veel te passief is geweest in de jacht op compensatieorders in de ontwikkelingsfase van de Joint Strike Fighter (JSF)?¹

2

Hoe verhoudt deze stand van zaken zich met de inzet van de Nederlandse regering, zoals die vorig jaar aan de Kamer is gepresenteerd?

3

Kunt u aangeven welke fouten er zijn gemaakt bij het inschatten van de Nederlandse mogelijkheden om compensatieorders te verwerven?

4

Welke aannames uit de zogenaamde «Business Case» zijn onhaalbaar gebleken of te rooskleurig

voorgesteld en hoe valt dit te verklaren?

5

Is het ook waar dat uit een uitvoerige analyse van de stand van zaken rond de tegenorders bij het JSF-project blijkt dat er weinig meer te redden valt en het dus geen zin meer heeft als Nederland zich op dit punt probeert te verbeteren?

6

Bent u bereid de deelname aan het JSF-project te heroverwegen en kunt u in beeld brengen welke financiële schade dit zou betekenen en/of welke besparingen hiermee alsnog gerealiseerd kunnen worden?

¹ «JSF al financieel debacle» in: De Telegraaf 8 juli jl.

Antwoord

Antwoord van staatssecretaris **Van Gennip** (Economische Zaken), mede namens de staatssecretaris van Defensie en de minister van Financiën. (Ontvangen 18 juli 2003)

1

In het onderzoek van het Amerikaanse ministerie van Defensie, getiteld «JSF International Industrial Participation» van juni 2003 is nergens gesteld dat Nederland passief is geweest in de jacht op orders voor participatie in het JSF

programma. Het rapport beschrijft de acquisitie-strategieën die de verschillende JSF-partnerlanden tot op heden hebben gevolgd. Daarbij wordt veel aandacht geschonken aan Canada, dat tot op heden zeer succesvol is geweest. Overigens betreft het hier een openbaar rapport, dat sinds medio juni beschikbaar is op een website van het Pentagon (www.acq.osd.mil/ip).

2 en 3

De te verwachten productieomzet voor Nederland bij 6.000 toestellen is ongeveer \$ 10 miljard. Bij een lagere productie zal die Nederlandse omzet navenant dalen. In de «business case» is uitgegaan van een productie van 4.500 vliegtuigen met een geraamde Nederlandse omzet van ongeveer \$ 7,5 miljard. De stand van zaken is dat er gedurende het eerste jaar van deelname voor \$ 95 miljoen aan SDD-opdrachten is verworven. Deze opdrachten bieden uitzicht op enkele honderden miljoenen dollars aan opdrachten in de preproductiefase. Onze inschatting van de omzet over de totale productie- en instandhoudingsperiode tot 2052 blijft intact. Het is alle betrokken partijen, zowel overheid als industrie, van meet af aan duidelijk geweest dat de verwezenlijking van de

omzetverwachtingen een voortdurende en gecoördineerde inspanning zou vergen. Daarbij realiseert de Nederlandse industrie zich dat elke opdracht in concurrentie zal moeten worden verworven.

4

Er zijn geen aannames uit de «business case» onhaalbaar gebleken of te rooskleurig voorgesteld. In tegendeel, twee parameters van de «business case», namelijk de dollarkoers voor de SDD-bijdrage en de totale ontwikkelingskosten, zijn ten gunste van de business case gewijzigd. Hoewel de dollarkoers zich ongunstig ontwikkelt voor de inkomstenkant, is er nu een positief saldo voor de «business case» als geheel. Zoals vermeld in de Kamerbrief van 8 april 2002 zal de «business case» in 2008 worden herberekend. De industrie zal het dan berekende tekort dichten.

5

Uit de analyse van het Amerikaanse rapport blijkt geenszins dat er weinig meer te redden valt en dat verdere inspanningen tevergeefs zouden zijn. Integendeel, het rapport concludeert dat industriële kansen voor participatie zich blijven voordoen.

6

Neen, de regering is niet bereid deelname aan het JSF project te heroverwegen.

De SDD-bijdrage bedraagt \$ 800 miljoen in lopende prijzen, waarvan \$ 50 miljoen te besteden in Nederland. Inmiddels is \$ 138 miljoen daarvan betaald aan de Amerikaanse overheid. Het resterende bedrag zou bij uitstappen over de jaren tot 2012 ter beschikking komen. In de huidige regeerperiode zou het gaan om \$ 348 miljoen van dit bedrag (dit komt overeen met € 367,5 miljoen met een termijndollarkoers van \$ 1 = € 1,05587).

In de Kamerbrief van 8 april 2002 is aangegeven dat deelname aan de SDD-fase de belastingbetaler geen extra geld kost t.o.v. het later kopen van de plank; de SDD-bijdrage zal immers met rente worden terugverdiend. In de beantwoording van de vragen van het Kamerlid Van Velzen d.d. 15 april 2003 is aangegeven dat nu uit de SDD-fase stappen de belastingbetaler € 26 miljoen netto contant kost als de JSF alsnog later wordt aangeschaft en € 65 miljoen netto contant als de JSF later niet wordt aangeschaft.

De boven gepresenteerde kosten betreffen de onvermijdelijke kosten van het uitstappen, gerelateerd aan de reeds betaalde bijdrage aan de SDD-fase en de geschatte overheidsvoordelen. Het besluit om deel te nemen aan de SDD-fase is gebaseerd op een aantal voordelen. Bij uitstappen vervallen deze voordelen. Dit leidt tot een aantal negatieve consequenties:

- werkgelegenheidsvoordelen vervallen;
- de stimulans voor de Nederlandse kenniseconomie gaat verloren;
- het regeringsbeleid m.b.t. het luchtvaartcluster loopt gevaar doordat de militaire pijler van dit beleid verdwijnt.
- Het effect van de reeds gedane investeringen in dit deel van het beleid komt in gevaar.

Vragen gesteld door de leden der Kamer, met de daarop door de regering gegeven antwoorden

1647

Vragen van het lid **Van der Staaij** (SGP) aan de minister van Defensie over *JSF-orders*. (Ingezonden 10 juli 2003)

1
Kent u het bericht «Nederland krijgt weinig JSF-orders»?¹

2
Is de informatie correct, dat Nederlandse bedrijven het in vergelijking met buitenlandse bedrijven slecht doen bij het binnenhalen van orders voor de JSF? Zo ja, wat zijn de oorzaken voor deze relatief slechte resultaten?

3
In hoeverre heeft de Nederlandse overheid een ondersteunende rol gespeeld bij het binnenhalen van opdrachten?

4
Wat zijn de gevolgen van tegenvallende investeringsresultaten voor de overheidsfinanciën?

Toelichting:

Deze vragen dienen ter aanvulling op eerdere vragen terzake van de leden Karimi en Vendrik, ingezonden 9 juli 2003.

¹ NRC-Handelsblad, 8 juli jl.

Antwoord

Antwoord van staatssecretaris **Van Gennip** (Economische Zaken), mede namens de staatssecretaris van

Defensie en de minister van Financiën. (Ontvangen 18 juli 2003)

1
Ja.

2
De informatie dat Nederlandse bedrijven het in vergelijking met buitenlandse bedrijven slecht doen bij het binnenhalen van orders voor de JSF is een te eenvoudige voorstelling van zaken. Inderdaad hebben het Verenigd Koninkrijk en Canada meer orders verworven. Daarentegen hebben Denemarken, Noorwegen, Italië, Turkije en Australië tot nu toe minder opdrachten verworven dan Nederland. Maar de hoofdvraag is of Nederland voldoende vorderingen heeft geboekt bij het verwerven van ontwikkelingsopdrachten. Het antwoord hierop is bevestigend, zoals ook verwoord in het antwoord op vraag 2 van de leden Karimi en Vendrik.

Het Amerikaanse rapport besteedt relatief veel aandacht aan de hoge mate van succes die Canadese bedrijven tot op heden hebben gehad in de SDD-fase van het JSF-programma. De Canadese overheid en industrie zijn zeer actief geweest met hun acquisitieactiviteiten voor JSF, maar het Canadese succes is ook te danken aan een aantal andere factoren. Canada is buurland van de Verenigde

Staten en maakt door middel van een statuut deel uit van de defensie-industriële basis van de Verenigde Staten. Het kent daardoor minder restricties op het gebied van wapenexport en informatie-uitwisseling op (defensie)technologie gebied. Daarnaast zijn veel Canadese bedrijven die opdrachten hebben verworven dochter van een Amerikaans moederbedrijf. Ook is de Canadese luchtvaartindustrie qua omvang en omzet veel groter dan de Nederlandse luchtvaartindustrie. Tenslotte heeft Canada reeds in februari 2002 besloten tot deelname, terwijl Nederland pas in juni 2002 toetrad. Het Britse succes in het JSF-project is ook verklaarbaar: het Verenigd Koninkrijk heeft vanaf het begin als «level 1» partner geparticipeerd, en de Britse staatssecretaris van Defensie heeft zich nu reeds gecommitteerd aan toekomstige aanschaf. Ook het Verenigd Koninkrijk beschikt over een grote zelscheppende luchtvaartindustrie.

3
De Nederlandse overheid heeft sinds de vaststelling van het luchtvaartclusterbeleid en het daarop volgende Nationaal Voorbereidingsprogramma voor de JSF bijgedragen aan de positionering van de Nederlandse industrie in het programma. Sedert de deelname aan

de SDD-fase van JSF ondersteunt de Nederlandse overheid waar mogelijk de Nederlandse industrie bij het verwerven van opdrachten. Hiertoe wordt onder meer in interdepartementaal verband met de industrie regulier overleg gevoerd. Ook is een vertegenwoordiger van het ministerie van Economische Zaken op de ambassade Washington gestationeerd om het acquisitieproces van de Nederlandse industrie te faciliteren. De overheid zal de Nederlandse industrie ook in het verdere verloop van het programma blijven ondersteunen, indien nodig met extra inspanning.

4

Er kan niet worden gesproken van tegenvallende investeringsresultaten. Zie voorts de beantwoording van vraag 2 van de leden Karimi en Vendrik.

Vragen gesteld door de leden der Kamer, met de daarop door de regering gegeven antwoorden

1648

Vragen van het lid **Van Bommel** (SP) aan de ministers van Economische Zaken en van Defensie over *het mogelijk uitblijven van voldoende compensatieorders voor de Nederlandse deelname aan het JSF-project*. (Ingezonden 14 juli 2003)

1

Hoe komt het dat er volgens de minister van Economische Zaken geen tegenvallers zijn bij het binnenhalen van compensatieorders voor de JSF, terwijl de minister van Defensie beweert dat er extra inspanningen zullen moeten worden geleverd om de zaak te redden? Wat is het standpunt van de regering hierover?¹

2

Deelt u de mening dat onenigheid binnen het kabinet over een miljardenproject als de JSF het binnenhalen van compensatieorders niet zal bevorderen?

3

Zal de Kamer worden geïnformeerd over de voortgang met betrekking tot het binnenhalen van compensatieorders? Zo ja, hoe vaak en op welke wijze? Zo neen, waarom niet?

4

Is het denkbaar dat u het project voor kortere of langere tijd opschort of afblaast indien u tot de conclusie komt dat de compensatieorders tegenvallen? Is dit denkbaar als de

compensatieorders ook in de toekomst blijven tegenvallen? Zo neen, wat gaat u dan ondernemen om te voorkomen dat het financiële debacle nog groter wordt?

Toelichting:

Deze vragen dienen ter aanvulling op eerdere vragen terzake van de leden Karimi en Vendrik, ingezonden 9 juli 2003 en van het lid Van der Staaij, ingezonden 10 juli 2003.

¹ Telegraaf, 9 juli jl. *Defensie erkent JSF-tegenvaller: Economische Zaken noemt strop echter «kletsboek».*

Antwoord

Antwoord van staatssecretaris **Van Gennip** (Economische Zaken), mede namens de staatssecretaris van Defensie en de minister van Financiën. (Ontvangen 18 juli 2003)

1 en 2

Er bestaat geen verschil van opvatting tussen het ministerie van Defensie en het ministerie van Economische Zaken over de stand van zaken inzake de inschakeling van de Nederlandse industrie in het JSF-programma en de appreciatie daarvan. Zie ook de beantwoording van vraag 2 van de leden Karimi en Vendrik.

3

Conform de Regeling Grote Projecten wordt de Tweede Kamer in elk geval jaarlijks geïnformeerd m.b.t. de stand van zaken betreffende de inschakeling van de Nederlandse

industrie. Indien daartoe aanleiding is, zal de Kamer ook tussentijds worden geïnformeerd.

4

Zoals gemeld in de Kamerbrief van 8 april 2002 is er een mogelijkheid om tussentijds uit het project te stappen als daartoe aanleiding is. Op dit moment is hiervoor echter geen aanleiding. Zie voorts de beantwoording van de vragen 2, 4 en 6 van de leden Karimi en Vendrik en de beantwoording van de vragen 2 en 4 van het lid Van der Staaij.

Vragen gesteld door de leden der Kamer, met de daarop door de regering gegeven antwoorden

1646

Vragen van het lid **Kortenhorst** (CDA) aan de minister van Economische Zaken en de staatssecretaris van Defensie over *de mogelijk tegenvallende orders inzake de JSF*. (Ingezonden 15 juli 2003)

1

Klopt het dat uit onderzoek van First Equity, in opdracht van het Amerikaanse Ministerie van Defensie, blijkt dat onder meer Nederland en Italië, vergeleken met het Verenigd Koninkrijk en met name Canada, veel te passief zijn ten aanzien van het verwerven van orders voor de eigen industrie?¹ Hoe beoordeelt u het rapport? Waarom verkrijgt Canada als level 3 partner meer orders dan Nederland als level 2 partner?

2

Deelt u de mening van een recentie editie van Aviation Weekly, dat de belangrijkste JSF-orders al vergeven zijn?

3

Wat is uw reactie op de teleurstelling en bezorgdheid die een woordvoerder van Thales heeft uitgesproken over de kansen van dit bedrijf in het JSF-project?² Klopt het dat de complexiteit van de Amerikaanse regelgeving ten aanzien van technologieoverdracht een probleem vormt voor Nederlandse bedrijven? Welke stappen worden ondernomen om deze problemen op te lossen?

4

Welke contacten onderhoudt de Nederlandse overheid met de Amerikaanse overheid en industrie met betrekking tot de JSF? Bent u bereid deze contacten te intensiveren en waar nodig te verbeteren, teneinde betere kansen te scheppen voor het Nederlandse bedrijfsleven?

5

Deelt u het standpunt van de woordvoerder van de Nederlandse luchtvaartindustrie, dat «politieke druk nodig blijft»?³

6

Wanneer kan de Kamer een eerstvolgende rapportage over de JSF-deelname tegemoet zien?

7

In hoeverre is te verwachten dat de Amerikaanse hoofd- en onderaannemers van het JSF-project een verminderde bereidheid hebben om elders dan in de VS de werkpakketten te verdelen, om op die wijze de eigen ontwikkel- en productiecapaciteit bezet te houden, welke bezetting mogelijk een teruggang ondervindt als gevolg van de mondiale crisis in de luchtvaartindustrie?

8

Gezien het bovenstaande, en gelet op de ontvankelijkheid van de Amerikaanse defensie-industrie voor politieke druk vanuit hun overheid: overweegt u de Amerikaanse regering daartoe te benaderen?

Toelichting:

Deze vragen dienen ter aanvulling op eerdere vragen terzake van de leden Karimi en Vendrik, ingezonden 9 juli 2003, van het lid Van der Staaij, ingezonden 10 juli 2003, en van het lid Van Bommel, ingezonden 14 juli 2003

¹ De Telegraaf, 8 juli jl., «JSF al 'n financieel debacle».

² De Volkskrant, 10 juli jl., «Thales ziet niets meer in JSF-project».

⁴ Financieel Dagblad, 9 juli jl., «VS maant Nederlandse bedrijven».

Antwoord

Antwoord van staatssecretaris **Van Gennip** (Economische Zaken), mede namens de staatssecretaris van Defensie en de minister van Financiën. (Ontvangen 18 juli 2003)

1

Neen. Zie de beantwoording van vraag 1 van de leden Karimi en Vendrik en vraag 2 van het lid Van der Staaij.

2

Neen. Zie antwoord op vraag 5 van de leden Karimi en Vendrik.

3

De complexiteit van de Amerikaanse exportregelgeving t.a.v. technologie-overdracht vormt inderdaad een probleem voor de Nederlandse bedrijven. In het

Amerikaanse rapport wordt onderkend dat dit geldt voor alle deelnemende partners in het programma, Canada deels uitgezonderd (zie hiervoor de beantwoording van vraag 2 van het lid Van der Staaij). De bezorgdheid hierover van Thales Nederland wordt gedeeld.

In het kader van het bilaterale materieelsamenwerkings «Memorandum of Understanding» uit 1978 en de in 2002 overeengekomen bilaterale «Declaration of Principles» (zie Kamerbrief van 12 maart 2002) wordt regelmatig overleg gevoerd met de Amerikaanse overheid om tot versoepeling van deze exportrestricties te komen. Daarnaast wordt tijdens alle bilaterale en multilaterale besprekingen in het JSF programma aandacht gevraagd voor deze kwestie.

4 en 5

In het kader van het SDD partnerschap vindt regelmatig in diverse fora op verschillende niveaus overleg plaats met de Amerikaanse overheid en industrie. De Nederlandse inbreng in deze fora wordt in interdepartementaal verband gecoördineerd. Naast dit reguliere overleg onderhouden Nederlandse overheidsvertegenwoordigers vrijwel dagelijks contact met vertegenwoordigers van de Amerikaanse overheid en industrie. De dagelijkse contacten ter plaatse worden onderhouden door de vertegenwoordigers van de Koninklijke luchtmacht in het JSF Program Office en door de speciale JSF vertegenwoordiger van het Ministerie van Economische Zaken in Washington.

Het kabinet zal daarnaast politieke druk blijven uitoefenen op de Amerikaanse overheid en industrie.

6

De rapportage aan de Kamer in het kader van de Regeling Grote Projecten is de Kamer op 16 juli 2003 toegezonden.

7 en 8

Over de bereidheid van het Amerikaanse bedrijfsleven om orders te gunnen aan bedrijven uit JSF partnerlanden valt niet te speculeren. Er wordt continu druk uitgeoefend op de Amerikaanse overheid en industrie om de omzetverwachtingen voor het Nederlandse bedrijfsleven te realiseren.